

JUSTITIE EN MOSLIMS

In november 1993 (nr. 116) hebben we al een eerste keer aandacht gegeven aan de talrijke, vooral jongere, moslim gedetineerden in de gevangenissen van West-Europa. In dit nummer, dank zij redactiewerk van Helma Hurkens en Marien van den Boom, meer over de laatste ontwikkelingen. Voor Helma is dit helaas ook de laatste keer dat zij een 'nummer kon trekken': werk en huis worden te druk! Helma, hartelijk dank voor je kritische inbreng. Wij hopen je aandacht voor het praktische en concrete voort te zetten!

Wij verwelkomen in dit nummer een bijdrage van Dr. Frans Wijsen, medewerker aan de theologische faculteit en het missiologisch instituut van Heerlen/Nijmegen, die zijn kennis van Tanzanië gebruikt voor een beschrijving van de relaties moslims- christenen.

Nog een beetje afscheid: Gé Speelman gaat aan de Universiteit van Groningen

een proefschrift schrijven over gemengde huwelijken tussen christenen en moslims en de sociale en theologische verwickelingen die daarbij spelen. Gelukkig wil ze bij BEGRIP verbonden blijven . Wij wensen haar opvolgster in het kerkelijk werk voor contacten tussen Ned. Hervormde Kerk en-moslims, Josien Folbert, goede ontmoetingen toe.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NR. 125, SEPTEMBER 1995

Zonde en vergeving (Sajidah Abdus Sattar)	2
Geestelijke verzorging in de gevangenis, een interview met Theo Middelkoop (Marien van den Boom)	7
'Ze zijn blij met mij' (Touria Bouhkim en Yvonne Towikromo)	11
Geestelijke verzorging voor moslims steeds beter georganiseerd (H. Severiens/SPIOR)	15
Rafiq Fris: Imam in een huis voor vreemdelingenbewaring (Theo van de Kerkhof)	17
Christenen en Islam in Tanzania (Frans \Wijsen)	21
Moslims in Europa	30
Boeken	37
Cursussen en ontmoetingen	40

ZONDE EN VERGEVING

Sajidah Abdus Sattar

Vanuit het oogpunt van veel moslims is het westerse kerkelijke christendom een uitzonderlijk zwaarmoedig en pessimistisch geloof, waarin de zondigheid van de mens meer aandacht krijgt dan de genade en vergevengszindheid van God. Toegegeven, een dergelijke stereotypering is veel te eenzijdig en gaat voorbij aan honderdduizenden uitzonderingen. Toch is het niet geheel zonder waarheid. Het begint al met de zondeval van Adam en Eva die sinds Augustinus meer gewicht krijgt in de christelijke theologie dan in jodendom of islam. Het is altijd populair voer voor hervormers en puriteinen gebleven. De notie dat de gehele mensheid wordt opgezadeld met de gevolgen van de ongehoorzaamheid van een enkel mensenpaar botst voor moslim-begrip met het algemeen menselijk gevoel voor rechtvaardigheid en het geloof in de goddelijke vergevengszindheid. Weliswaar wordt ook in de Koran gesproken over het menselijk ego (nafs) dat aanzet tot kwaad, niet in het verhaal van Adam, maar dat van Jozef (K.12153), waar de opmerking gevolgd wordt met een herbevestiging van Gods vergevengszindheid.

Omdat de doorsnee moslim niet vertrouwd is met het begrip erfzonde, is het hele christelijke verhaal van Jezus als verlosser moeilijk te begrijpen. Verlossen waarvan? Blijkbaar van de Satan, die als machtige vijand en rivaal van God de verpersoonlijking is van al het kwaad in de wereld. Maar dat zou betekenen dat de mens de dupe is van de rivaliteit tussen God en de duivel als kosmische vertegenwoordigers van goed en kwaad. Met een dergelijke dualistische visie komt de eenheid en almacht van God in het gedrang. Er zijn moslimgeleerden die zich afvragen of dat christelijke dogma wel monotheïstisch is. Die vraag moet ook gesteld worden naar aanleiding van de rol van Jezus in het christelijke godsbeeld. Dat de volmaakte en almachtige God een even goddelijke zoon zou hebben lijkt een directe aantasting van Gods eenheid en verhevenheid. En dat God vervolgens Zijn zoon in menselijke vorm een vernederende en pijnlijke dood laat sterven, maakt het beeld van God als liefhebbende vader volkomen ongelooftwaardig. Als God liefdevol en almachtig is, kan en zal Hij vergeven, ook zonder gruwelijk bloedoffer.

Wellicht komt dit over als een bijzonder botte manier om met de ingewikkelde constructie van de christelijke theologie om te gaan. Theologen weten hoeveel eeuwen van vrome meditatie, haarsplijtend denkwerk en sektarische strijd achter de verschillende varianten van de christelijke leer schuil gaan en hoe moeizaam de relatie tussen diverse opvattingen nu nog is. En vanzelfsprekend zijn er ook heel wat vragen te stellen over tegenstrijdige theologische opvattingen van moslims en de vele punten waarop zij elkaar nog steeds tegenspreken. Het gaat hier nu niet om een oordeel over wie beter of wie slechter is. Wat ik beoog met bovenstaande opmerkingen is het

hanteerbaarder maken van interreligieuze discussies over goed en kwaad en aanverwante zaken als schuld, boete en vergeving.

Uitgaande van dezelfde semitisch-monotheïstische basis ontwikkelde de islam een ander paradigma ten aanzien van zonde. Volgens de Koran is de mens geschapen met een goede aanleg (K.30: 30), heeft het eerste mensenpaar zich tot ongehoorzaamheid laten verleiden (K.7: 20-22, K. 20: 120-121), maar toonden zij berouw (K.7: 23) en zijn door God vergeven (K. 2: 37). Dit in tegenstelling tot Iblis, de geest (djinn) die zich niet op bevel van God voor Adam wilde buigen (o.a.K. : 134). Als er al sprake zou zijn van een erfschuld, dan geldt dat eventueel voor Iblis, die de Satan (Sjaitaan) bij uitstek werd. (In de Koran wordt sjaitaan ook als soortnaam gebruikt, b.v. 22: 3.) Maar over een erfzonde wordt niet gesproken. De Koran gaat uit van de in aanleg goede mens met een ego (nafs) dat hem/haar soms het kwaad influistert en de vergevingsgezindheid van God voor elke gelovige die zich berouwvol tot Hem keert. De enige zonde die onvergeeflijk blijkt te zijn, is die van de ontkenning van God (kufr), want wie Hem niet erkent, kan zich dientengevolge ook niet door Hem laten vergeven. Het is de ongelovige die zichzelf uitsluit van vergeving, niet een begrenzing van Gods vergevingsgezindheid. Dit komt overeen met het Koranische beeld van deugd en zonde als datgene wat de mens zichzelf aandoet (K. 31:12).

Daarmee is de vraag naar de oorsprong en zin van het kwaad nog niet beantwoord. De theologische strijd die moslims in de middeleeuwen scherp verdeelde en soms zelfs tot bloedvergieten leidde, lijkt te zijn beslecht in het voordeel van de absolute en onaantastbare eenheid van God - zelfs als dat betekent dat God ook de schepper is van het kwaad. Ontkenning daarvan zou immers het bestaan van een macht naast God betekenen, en als er iets is waar moslims het over eens kunnen zijn, dan is het wel de verklaring : "lâ ilâha illa Allâh" - Er is geen godheid buiten God. De ene God is, in de terminologie van de Koran, de Schepper van hemel en aarde en alles wat zich daar tussen bevindt. Het is een almachtige en barmhartige God, Die vele namen draagt en verheven is boven de mens en zijn rationele begrip. Tegelijkertijd is Hij de mens echter meer nabij is dan zijn eigen halsader (K.50: 16).

In de Koran wordt gewaarschuwd tegen het pretenderen onmogelijke kennis over God te hebben (o.a. K.3: 65-68). De bovenpersoonlijke God, Die Zich desondanks subjectief laat beleven in gebed (K.3: 31), is de oorsprong en eindbestemming van de gehele schepping, inclusief de menselijke perceptie van zonde en kwaad. God heeft weliswaar alle mogelijkheden geschapen - met het licht ook de schaduw en met het goede ook het kwade - maar de mens kiest en draagt de gevolgen van die individuele keuze. Behalve het praktische herstel van eventuele schade die aan anderen veroorzaakt werd, is het enige dat essentiële verlichting van een morele last kan brengen het zich berouwvol keren – bekeren - tot de barmhartige God. Zonde maakt deel uit van de menselijke dimensie en bestaat niet los daarvan. Het gevoel van schuld dat normale mensen plaagt wanneer zij hun morele code geweld aan hebben gedaan, is een gezond signaal om hen tot zelfcorrectie aan te zetten, analoog aan pijn die de betroffenen prikkelt tot reddingsactie.

Een fundamenteel onderscheid tussen de officiële christelijke visie op zonde en verlossing en visies op datzelfde in de officiële Islam, is dat in het eerste geval de mens als wezenlijk zondig wordt gezien en zichzelf daar niet bovenuit kan helpen. In dat kader is een externe,

goddelijke verlosser onontbeerlijk. Geloof, hoop en liefde koesteren is het enige wat mensen zelf kunnen doen in afwachting van een redding die zij voornamelijk passief zullen ondergaan.

Voor moslims is het geloof in de ene, vergevende God cruciaal, maar is het aan elk mens zelf om zich van zijn eigen kwalijke eigenschappen te verlossen, zodat het werkelijk mens-zijn, het volmaakte handwerk van de Schepper, zich kan ontplooien. Vergeving is primair een privé aangelegenheid tussen God en de individuele mens. Niemand hoeft de schuldenlast van een ander te dragen. Geloof in bemiddeling tussen God en mens leeft soms wel in het volksgeloof, maar wordt niet onderschreven door de formele leer. De officiële islam kent dan ook geen priester als bemiddelaar (hoewel soefi-meesters soms wel een soortgelijke rol spelen) en geen biecht en absolutie. 'Wie zonder noodzaak zijn zonden aan een ander mens vertelt, is een dwaas die de ander zinloos belast met de schaduwzijde van zijn eigen ego. Dat ligt natuurlijk anders wanneer het verzwijgen van eigen schuld zou leiden tot valse beschuldiging van een ander. En in elk geval is de beoogde vergiffenis niet compleet tenzij al het mogelijke is gedaan om eventuele schade aan anderen te herstellen of vergoeden. Van centraal belang is echter, dat het een zaak van ieder mens zelf is om zich te bekeren (tauba), zich te beteren en zich zo van zijn eigen zonden te verlossen. Met de Koran als handleiding is als het ware een 'doe-het-zelf-verlossing' mogelijk.

Het gaat mij hier niet om een theologische gelijk, maar om de vraag wat het effect is van beide opvattingen op de beleving van respectievelijk christenen en moslims. In het kader van de interreligieuze dialoog gaat het vooral om de praktische implicaties van beide denksystemen. Aan christelijke zijde meen ik een scala aan reacties waar te nemen, variërend van 'Roomse blijheid' rond de biechtstoel tot een zwaarmoedig afwachten van de onvoorspelbare voorbeschikking in sommige Protestantse kringen. Hoe dan ook, de meeste christenen hebben geleerd dat de mens zondig is en ervaren de tweestrijd tussen de macht van goed en kwaad. Het vlees is zondig en zwak en genot - vooral seksueel - is verdacht. De enige uitweg uit dat strijdveld is een verlossing na de dood.

Ook onder moslims blijkt een ruime variatie aan beleving te bestaan. Er zijn moslims, die zich verheugen in het besef dat - hoe groot ook - de menselijke zondigheid uiteindelijk beperkt is, maar Gods vermogen tot vergeven onbegrensd. Zij zijn het meestal die de hel als niet eeuwig beschouwen en een zekere soepelheid betrachten in het naleven van de gedragsregels van de sjari'a. Voor hen is immers het vertrouwen in de goddelijke volmaaktheid doorslaggevend. Daarvoor vinden zij steun in de Koran. Anderen gaan vooral af op de onvolmaaktheid van mensen. Zij beschouwen het effect van deugd en zonden als handelswaar in hun relatie met God, Die vooral als beoordelend, belonend en bestraffen wordt ervaren. Ook hiervoor biedt de Koran beelden en argumenten. Gehoorzaamheid aan God door het naleven van alle geboden en verboden van de sjari'a is dan als het kopen van de goddelijke genade. Een goede daad wordt beschouwd als een credit op de spirituele bankrekening en een zonde als een debet. Het is zaak om de balans positief te houden, want anders kan men geen plaats in het paradijs verwerven - een paradijs dat met seksuele genoegens wordt geassocieerd. Wie dat mis loopt belandt wellicht voor eeuwig in de hel.

Zowel de optimistische als de 'commerciële' moslim-visie op zonde en vergeving zijn uitingen van het besef dat zonde en deugd in beginsel persoonlijke en menselijke aangelegenheden zijn en dat niemand behalve God Zelf zich daarmee kan bemoeien. Geen mens kan een ander verlossen van datgene dat diens eigen ziel aangaat. Het enige dat een ander kan doen is onderrichtend en inspirerend de weg naar berouw en inkeer wijzen. Het begrip 'berouw' wordt in Koranische termen uitgedrukt als 'zich keren naar' (tauba), dus letterlijk bekering. Het is het spiegelbeeld van Gods eigenschap van toegenegenheid en vergevingsgezindheid. Het besef dat God naar ons is toegekeerd (at-Tawwaab) is de beste aanmoediging voor een moslims om dat te beantwoorden. Hoe zich dat psychologisch en spiritueel voltrekt, zal individueel verschillen. Het gegeven dat vele mensen zich bedienen van eenzelfde religieuze inspiratiebron wil nog niet zeggen dat zij daar op dezelfde manier mee omgaan. Zoals karakters variëren, zo zijn er grote verschillen in geestelijke behoefte en gewetensgevoeligheid. Dat geldt ongetwijfeld zowel voor christenen als moslims.

Ondanks alle persoonlijke en theologische verschillen tussen moslims en christenen zie ik belangrijke punten van overeenkomst. Ieder gelovig mens wordt geconfronteerd met eigen gebreken en zondigheid en zal op zoek gaan naar vergeving. Godsbesef dat, behalve op doctrine, ook gebaseerd is op innerlijke ervaring zal de christen en de moslims doen hunkeren naar de goddelijke vergevingsgezindheid. Door middel van inkeer richt de gelovige mens zich tot God. Daardoor komt hij of zij tot een beter inzicht in de waarden en proporties van de dingen. Bekering tot God brengt alles in een werkelijker perspectief. De methodiek van inkeer die vervolgens wordt toegepast, zal kunnen verschillen. Het christendom zal altijd blijven wijzen op de verlossende functie van Jezus Christus en de islam blijft aandringen op de morele zelfredzaamheid van moslims die het rechte pad van goede intenties en wettige daden blijven volgen. Erkenning van de effectiviteit van een methode sluit die van de ander niet uit.

Uiteindelijk moeten we toegeven, dat we leerstellingen en methodieken doen berusten op overleveringen; we hebben het allemaal van horen zeggen. Ieders spirituele realiteit en persoonlijke godsdienstigheid wordt geïnterpreteerd aan de hand van dogmatische concepten. Dat geldt ook voor zonde en vergeving. De eigen beleving is niet reëel overdraagbaar, zodat iemands werkelijkheid voor een ander altijd verborgen zal blijven. Dat wat ons bindt is godsgeloof en de zoektocht naar de eigen unieke, persoonlijke werkelijkheid van onszelf.

In de Nederlandse gevangenissen zitten momenteel ongeveer 9.000 gevangenen hun detentie uit. Dit aantal is een stijgende lijn gezien de prognose -ongeveer 12.000- die voor de komende jaren wordt aangehouden. Onder de huidige gevangenispopulatie bevinden zich ook gevangenen van islamitische afkomst. Hoe is het gesteld met de geestelijke zorg voor deze moslims? Wat zijn de knelpunten?

Deze vragen staan centraal in dit themagedeelte van *Begrip*.¹ Uit de bijdragen blijkt dat er verbetering komt, bijvoorbeeld in de mogelijkheden om islamitische feestdagen te vieren. Het is echter nog steeds niet mogelijk om geestelijke verzorgers voor moslims een vaste aanstelling te geven. De imams die wel in de Nederlandse gevangenissen functioneren, worden op tijdelijke basis ingehuurd. Het wordt hoog tijd dat er betere structurele voorzieningen komen, zo klinkt door in de woorden van de geestelijke verzorgers die in dit nummer aan het woord komen.

In 1993 werd reeds een themanummer van *Begrip* (jaargang 19, nummer 116) gewijd aan gevangenispastoraat en moslims. In dat nummer kwamen de theologische achtergronden aan bod. Nu is het uitgangspunt de dagelijkse praktijk en de organisatie van de geestelijke verzorging in de gevangenis.

Het thema begint met een gesprek met ds. Middelkoop, protestantschristelijk pastor in de Bijlmerbajes. Hij hoopt dat i, op den duur moslim-collegae zullen komen die in de gegroeide praktijk van het gevangenispastoraat kunnen functioneren.

Over het gevoerde beleid en de knelpunten rondom het aanstellen van imams gaat het artikel van T. Bouhkim en Y. Towikromo. Tot nu toe kunnen imams geen vaste aanstelling krijgen in de gevangenis en bovendien worden ze geconfronteerd met onnodig veel administratieve rompslomp.

Uit de ervaringen van de de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rotterdam, te lezen in de derde bijdrage, blijkt dat er wel verbetering begint te komen. De contacten met de justitiële inrichtingen verlopen steeds soepeler.

Tot slot een interview met Dhr. Fris. Hij werkt als geestelijk verzorger voor de moslims in een huis voor vreemdelingenbewaring. Hoe is het om te werken tussen mensen die niet veroordeeld zijn maar enkel vastzitten omdat zij geen geldige verblijfspapieren hebben?

GEESTELIJKE VERZORGING IN DE GEVANGENIS

Interview met Ds. Theo Middelkoop van de Bijlmerbajes

In de Bijlmerbajes is ongeveer een op de drie gevangenen moslim. Met enkele uitschieters naar onder of boven kan deze verhouding ook als een landelijke indicatie worden gezien. Op het gebied van de geestelijke verzorging heeft de komst van gevangenen van islamitische afkomst nog niet geleid tot de aanstelling van een imam of islamitisch geestelijk verzorger. De imams die wel in Nederlandse gevangenissen functioneren, worden veelal op tijdelijke basis ingehuurd. Structurele voorzieningen zijn er nog niet. ".Die dienen er wel te komen", zo stelt ds. Theo M. Middelkoop; protestants-christelijk pastor in de Bijlmerbajes.

In de Bijlmerbajes werken op dit moment een rooms-katholieke en een protestants-christelijke pastor namens de kerken. Daarnaast zijn humanistische raadsleden werkzaam namens het Humanistisch Verbond. Op dit moment bezint zich binnen het Ministerie van Justitie een ambtelijke werkgroep op deze problematiek met als belangrijkste vraag hoe men ter zake de voorzieningen voor moslims tot een constructie kan komen die vergelijkbaar is met die van de kerken. Bij wet is het de overheid die verplicht is voorzieningen voor geestelijke verzorging in de gevangenissen mogelijk te maken. De grondwettelijke scheiding tussen kerk en staat impliceert echter dat de kerk verantwoordelijk blijft voor de inhoud van de geestelijke verzorging, een recht dat door de overheid ook duidelijk wordt erkend. Het Ministerie van Justitie zorgt voor de structuur en de voorzieningen van de geestelijke verzorging, de kerken of het Humanistisch Verbond 'zenden' hun geestelijke verzorgers vervolgens naar de gevangenissen. "Een situatie waarmee ik zeer gelukkig ben", zo stelt Middelkoop, "want het werk van de pastor mag geen verlengstuk worden van het ambtelijke apparaat. De pastor kan alleen zijn werk doen als de gevangene een absoluut vertrouwen kan stellen in de pastor als persoon en functionaris. " Deze structuur van het gevangenispastoraat is tegelijk ook een van de oorzaken waardoor er nog geen geestelijke verzorgers met een islamitische achtergrond zijn aangesteld. "Door gebrek aan een representatieve zendende instantie binnen de Nederlandse islam is de figuur van de islamitische geestelijke verzorger nog niet structureel in de Nederlandse gevangenis aanwezig. "

Weinig imams spreken voldoende Nederlands om op een vruchtbare wijze als pastor in een gevangenisstructuur te kunnen functioneren. Dit is evenwel niet het enige probleem. "De aanwezigheid van moslims in Nederlandse gevangenissen heeft in de afgelopen jaren wel eens tot een situatie geleid waarin alle gevangenen die potentieel als moslim kunnen worden aangemerkt automatisch werden toegeëigend als behorend tot het moslim-pastoraat. Deze neiging tot toe-eigening doorkruist evenwel de bestaande structuur van de geestelijke verzorging. "Niet alle gevangenen die een christelijke achtergrond hebben" -zo stelt Middelkoop- "kiezen automatisch voor de dominee of de pastoor. Er heerst in de gevangenis wat dat betreft een redelijke mate van vrijheid. Dit keuzegedrag is ook onder de moslims zichtbaar' Geregeld vragen moslims om een imam voor een rituele gebedsdienst, maar men gaat ook naar de humanistisch raadsman of de pastor. Een aantal moslims neemt bovendien deel aan de kerkdiensten, alhoewel op dit terrein ook enkele praktische problemen om de hoek komen kijken. Er

mag niet een situatie ontstaan dat moslims meer privileges hebben dan andere gevangenen bijvoorbeeld omdat men èn islamitische gebedsdiensten èn christelijke kerkdiensten gaat bijwonen. Maar dat zijn slechts praktische problemen. Veel belangrijker is dat er binnen het gevangenispastoraat niet twee aparte werelden gaan ontstaan; die van het christelijke en humanistische pastoraat aan de ene kant en de islamitische geestelijke verzorging aan de andere kant. Dat zou een zeer onvruchtbare en onwerkbaar situatie opleveren."

De praktijk van de geestelijke verzorging in gevangnissen laat zien dat er een spanning bestaat tussen het *theologische ideaal* en de *professionaliteit*. In toenemende mate worden aan de pastor professionele eisen van kwaliteit en deskundigheid gesteld. Voor alles moet de pastor een goed gesprek kunnen voeren, m.a.w. diens agogische en pastorale bekwaamheden staan voorop. Het gesprek mag niet in het teken staan van verkondiging of bekering. Dan zou je de situatie waarin een gevangene zich bevindt, misbruiken. De gevangenispastor dient een academisch niveau te hebben, een klinisch-pastorale training te hebben ondergaan en bereid te zijn zich op agogisch en psychologisch niveau voortdurend te laten bijscholen. Geestelijke verzorging is immers meer dan een praatje en een kerkdienst. Tegelijk is er – zo stelt Middelkoop- het theologische ideaal van waaruit de gevangenis-pastor door de kerken is aangesteld. Die ambtelijkheid geeft de pastor de noodzakelijke vrijheid om zijn werk naar behoren te kunnen verrichten. De overheid mag zich namelijk nooit bemoeien met de inhoudelijkheid van de geestelijke verzorging. Ze kan enkel de randvoorwaarden ervan faciliteren. De gevangenis-pastor heeft een ambtsgeheim naar analogie van de medicus en de advocaat. De rechtbank kan mij niet dwingen tot een getuigenis. Maar los daarvan, dit ambtsgeheim is voor de gevangene van groot belang. Het is een voorwaarde voor het gesprek.

De secularisatie in de samenleving heeft de positie van de geestelijke verzorging in de gevangnissen niet onberoerd gelat. n. "Onder de gevangenen en onder het personeel is weinig kennis van religie aanwezig. Soms is sprake van geringschatting. Vijf jaar geleden was ook de geestelijke verzorging een onderdeel van de bezuinigingsoperaties waarin op de reclassering en het bewakend personeel ingrijpend is gekort. Bij de laatste bezuinigingsronde is de geestelijke verzorging echter ongemoeid gelaten' Daaruit blijkt een stuk waardering van de overheid over de inhoudelijke waarde van de geestelijke verzorging. "Ik ben er zeker van" zo stelt Middelkoop" dat ook het paarse kabinet de geestelijke verzorging in gevangnissen hoge prioriteit geeft. Het kan ook niet anders. De terugloop van personeel en de computerisering hebben bijgedragen aan een onbehaaglijk gevoel van technologie en efficiency. De geestelijke verzorging draagt in belangrijke mate bij aan een noodzakelijk gevoel van veiligheid."

"Veel gevangenen" -aldus Middelkoop- "zitten door contextuele factoren in de gevangenis: afkomst, gezinsomstandigheden, ontworteling door migratie, enzovoort. Als pastor kom je - ook met moslims- meestal met zingevingsvragen in aanraking, vragen die niet altijd maar wel indirect religieuze kwesties betreffen. Ongeacht je eigen -in dit geval christelijke achtergrond- heb je als pastor tot taakde delinquent weer dichterbij zichzelf te brengen. Dat brengt met zich mee dat je als pastor een grondige professionele oriëntatie achter de rug hebt op het terrein van psychologie, sociologie, kennis van de samenleving, enzovoort. Alles wat hier in de Bijlmerbajes binnenkomt zegt iets van de samenleving en omgekeerd. Je zegt natuurlijk wel eens tegen een gevangene als hij de vrijheid weer tegemoet gaat: 'doe geen slechte dingen

meer'. Maar in het pastoraat is meer nodig. Immers, een gevangene die weer terugtreedt in de vrijheid, komt al gauw tot de ontdekking dat zijn plekje hem in de samenleving is ontnomen. Dat geldt ook en zeker niet in minder voor de islamitische gevangenen. "

“Als pastor in een gevangenis”, zo benadrukt Middelkoop, "kom je niet in een parochie terecht. Je treedt een pluriforme en zeer gesecculariseerde samenleving binnen. Een wereld zonder enige traditioneel religieuze binding, überhaupt hebben mensen in een gevangenis weinig bindingen. Als je die pluriforme en onzekere situatie niet aankunt, ga je gauw kopje onder. De geestelijke verzorging is dus naar de buitenkant niet typisch christelijk of humanistisch. Als pastor - en dat geldt ook voor de toekomstige islamitische geestelijk verzorger- heb je een verantwoordelijkheid voor *alle* gevangenen. In elk geval mag je die christelijk, humanistische of islamitische vorm van pastoraat niet aan de gevangene opleggen. Op zijn hoogst spelen rituele verschillen een rol. Kaarsen in een kerkdienst doen de gevangenen iets, ook al kan ik moeilijk doorgronden wat. Een symbool van God of van hoop? Bij de voorbeden steekt men een kaars aan voor iemand van wie ze houden, soms ook voor een slachtoffer. Ook buiten de kerkdienst zijn rituele verschillen soms zichtbaar, zoals bijvoorbeeld de Surinaamse Winti-rituelen. Dit stelt mij als gevangenis-pastor tegelijk weer voor een uitdagende situatie, want ik mag er gegeven de situatie- geen moeite mee hebben dat Winti-geesten door een cel rondwaren. Ik zeg in zo'n situatie dat ik het uiteraard niet kan meevoelen, wel dat ik er begrip voor heb. Ik ben immers als pastor een vertrouwenspersoon voor iedereen. Tegelijk mag ik als pastor geen kameleon zijn. De dominee kan niet tegelijk de imam uithangen en omgekeerd. Die attitude is het helderst maar vooronderstelt wel een open en principieel dialogische geloofsinstelling. Een openheid waarin ik aan de andersgelovigen, bijvoorbeeld moslims, geen grenzen stel. Omgekeerd proberen zij mij niet over een bepaalde grens te krijgen. In het pastorale gesprek toon ik naar vermogen respect voor het geloof en de cultuur van de ander. Elke suggestie om ontrouw te worden aan het eigen geloof zou misbruik van de mensen die zich in een ongewilde situatie bevinden. Het zou goedkoop en gevaarlijk zijn om mensen ergens naar toe te brengen. Als een moslim mij zou vragen -aldus Middelkoop- hem te dopen, dan zou ik op zijn minst om drie jaar uitstel vragen. De doop moet gegrondvest zijn op een vrije beslissing; daarvan is binnen de muren van de gevangenis nauwelijks sprake."

Verankering van islamitische geestelijke verzorging zal op den duur voor het gevangeniswezen van groot belang zijn. Er zullen evenwel moslim-collegae moeten komen die in de gegroeide praktijk van het gevangenis-pastoraat kunnen functioneren. "De meeste imams die nu in de gevangnissen werkzaam zijn als oproepkrachten spreken nauwelijks de Nederlandse taal en hebben een zeer geringe kennis van de Nederlandse samenleving. Diepgaande gesprekken met deze imams zijn nauwelijks mogelijk. Ik kom er zelfs niet achter wat er gebeurt in gesprekskringen. Bovendien een Marokkaanse gevangene zal bij voorkeur niet naar een Turkse imam gaan en omgekeerd. Een Iraanse gevangene die in het grenshospitium verbleef was doodsbang voor de imam als gevolg van de politieke situatie in Iran. Het werk van deze imams is een niet traceerbaar project. We zijn al blij als ze komen en als er geen klachten zijn. Toch zal er aan scholing van de aanstaande gevangenis-imams veel moeten gebeuren' De christelijke pastor in de gevangenis heeft niet als taak de kerk groot te maken. Die instelling mag ook van de gevangenis-imam verwacht worden in zake zijn visie op de islam. Uit ervaring weet ik dat islamitische gedetineerden leven op de grens van hoop en angst. Wat is er met mij

gebeurd in Nederland? Deze gevangenen snakken naar een stuk begrip en erkenning op hun weg naar de vrijheid. Bovendien, in de gevangenis tref je inmiddels een gesecculariseerde generatie van Turken en Marokkanen die meer nodig hebben dan koranreciet alleen. Zij snakken naar geestelijke begeleiders die kennis van en begrip voor de situatie waar zij zich in bevinden en waar zij zich straks in zullen bevinden."

"In het verleden is er de neiging geweest om islamitische gedetineerden te zien als slachtoffer van hun cultuur, de imams en de vaders.. Inmiddels komt een andere gedachte naar voren, het is voor deze gedetineerden noodzakelijk de band met het verleden weer te herstellen. Je kunt immers niet straffeloos je roots opgeven. Ontsporing is meer dan alleen een crimineel feit te hebben gepleegd. Menige delinquent is een cultureel verdwaalde. Ooit zijn de Ahmeds met hun vaders meegekomen naar Nederland maar al spoedig bleek dat vader hier geen veilig plekje te bieden had. Die kinderen werden opgevoed in een gesloten gezin met een autoritaire vader en hebben niet de vaardigheden geleerd om zich buiten, in de samenleving, te handhaven. Sommige delinquenten zijn er zelfs trots op dat ze niet veel eerder crimineel zijn geworden. Een belangrijk aspect van mijn werk is hen als een vader voor te lichten en begrijpelijk te maken te maken daarom het hun mislukt is."

Marien van den Boom

‘Ze zijn blij met mij’

Een overzicht van beleidsnota's en -debatten door Touria Bouhkim, studente Culturele Studies U.v.A en Yvonne Towikromo, studente Pedagogische Wetenschappen U.v.A.

In de media wordt de laatste jaren overvloedig aandacht besteed aan de toenemende criminaliteit onder de verschillende etnische groepen in deze samenleving. Veel van die, vaak jongere gedetineerden, hebben een islamitische achtergrond. Daarentegen worden er veel te weinig initiatieven ondernomen om deze gedetineerden optimale geestelijke zorg te bieden. Zowel de overheid als de islamitische gemeenschap spannen zich niet genoeg in om met elkaar een overeenstemming te bereiken om te komen tot een structureel beleid. Daardoor zitten de meeste moslim gedetineerden zonder geestelijke hulp. In het belang van deze gedetineerden moet er dan ook zo snel mogelijk verandering komen in deze situatie, die al jaren voortduurt.

Ad hoc beleid

In het rapport 'Overheid, godsdienst en levensovertuiging' uit 1988, uitgebracht door een adviescommissie onder voorzitterschap van prof. mr. E.H.M. Hirsch Ballin, werd onder meer gepleit voor steun bij moskee- en tempelbouw voor moslims en hindoes en voor formatieplaatsen voor geestelijke verzorging bij de krijgsmacht, in ziekenhuizen en penitentiaire inrichtingen. [Dit artikel zal zich slechts beperken tot de geestelijke zorg voor moslims in justitiële inrichtingen].

Het advies van de commissie Hirsch Ballin om voor een proefperiode van vijf jaar geestelijke verzorging voor moslims en hindoes op te zetten, werd door het tweede kabinet Lubbers in 1989 onderschreven, maar is niet vertaald in een structureel beleid. De reden hiervoor is dat het kabinet van mening was dat er eerst aan een aantal randvoorwaarden moest zijn voldaan, alvorens er structurele voorzieningen getroffen konden worden. De belangrijkste voorwaarde was de vorming van een landelijk platform van islamitische organisaties dat als gesprekspartner van de overheid kan gaan functioneren.

Aangezien op dat moment niet (en overigens nog steeds niet) is voldaan aan die eis, besloot het Ministerie van Justitie een tussenvoorziening te treffen. Deze houdt in dat gedurende een proefperiode van twee jaar geestelijke bijstand kan worden verleend aan moslims (en hindoes) in justitiële inrichtingen. Op ad hoc basis en tegen betaling kunnen imams (of pandits) worden ingeschakeld. De regeling werd voor het eerst van kracht op 1 januari 1991 en sindsdien is deze automatisch met twee jaar verlengd.

Praktijk

Hoewel dit beleid (door middel van circulaire's) bekend is bij de directies van justitiële instellingen, heeft de uitvoering van deze voorziening nog maar beperkt geleid tot het daadwerkelijk inschakelen van imams bij de geestelijke verzorging van moslims in gevangenissen en huizen van bewaring.

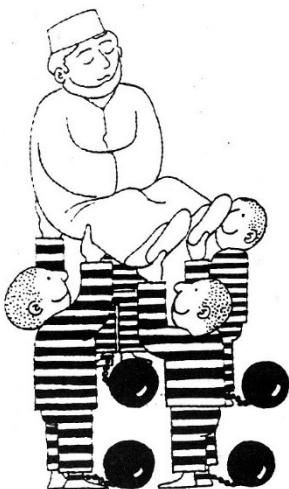
De redenen die aan deze, nu nog, minimaal gebruikte regeling ten grondslag liggen, zijn van tweërlei aard. Voordat een imam als geestelijke verzorger wordt aangesteld, dient hij de Nederlandse taal redelijk te beheersen, toe te stemmen in een antecedentenonderzoek, geheimhouding te beloven en zelfstandig te kunnen werken. Wanneer aan deze voorwaarden is voldaan, kan hij in aanmerking komen voor een part-time dienstverband bij justitie. In ruil daarvoor ontvangt hij een vergoeding van 35 gulden bruto per uur en een reiskostenvergoeding voor het openbaar vervoer (1e klas).

De tweede reden moet gezocht worden in de procedure bij het aanvragen van een geestelijk verzorger. Het komt er in de praktijk op neer dat als een gedetineerde behoefte heeft aan geestelijke steun, hij/zij dit zelf kenbaar moet maken aan de directeur van de gevangenis in het huis van bewaring. Het komt heel vaak voor dat moslim gedetineerden niet op de hoogte zijn van de mogelijkheid om een beroep te doen op een islamitische geestelijke verzorger of imam. Dit is niet alleen te wijten aan het ontbreken van goede voorlichting vanuit justitie maar ook aan de onbekendheid met deze vorm van zorg voor gevangenen.

Immers in de landen waar de meeste moslim gevangenen vandaan komen (Turkije en Marokko) is het beroep van geestelijk verzorger als zodanig niet bekend. Wat in Nederland de taak van de (professionele) geestelijke verzorger is, wordt daar gedragen door de familie en vrienden. Zolang er in Nederland nog niet een gerichte opleiding bestaat voor het beroep van geestelijke verzorger op islamitische basis, wordt deze taak vervuld door reguliere imams. Des te opvallender is de keus van sommige imams, die in het thuisland vaak een hoge klassieke imamopleiding hebben genoten, om zich nu volledig toe te leggen op de geestelijke verzorging in penitentiare inrichtingen.

Moderne imams

Dat er inderdaad sprake is van een bewuste keuze kan geïllustreerd worden aan de hand van de uitspraak van een van de imams: 'Als imam heb ik gekozen om geen voorganger meer te zijn in een moskee. Ik ben nu geestelijke verzorger, want deze mensen hebben soms niemand anders, alleen mij. Ze zijn erg blij met mij. In een moskee kan *altijd* iemand het gebed leiden.'

Geestelijke zorg door islamitische imams houdt overigens niet op bij het verlaten van de gevangenispoort. Soms is de relatie tussen de gedetineerde en de familie zozeer verstorven dat het nodig is dat de geestelijke verzorger een poging waagt de twee partijen weer tot elkaar te brengen. Helaas lukt zo'n bemiddeling niet altijd: 'Soms wil de gedetineerde 'niet meer praten en helemaal niets meer te maken hebben met zijn familie. Andersom komt jammer genoeg ook voor.

Daarnaast blijft de geestelijke verzorger, als gedetineerden dit zelf aangeven, beschikbaar voor de meer religieuze taken van een traditionele imam. Hij gaat voor in het gebed, hij leest voor uit de Koran en de Hadieth (overleveringen van de Profeet Mohammed) en hij beantwoordt vragen over hoe te leven als een goede moslim.

Het succes van de geestelijke verzorger bij de gedetineerden is afhankelijk van zijn aanpak. Zo zal de ene geestelijke verzorger kiezen voor een meer strenge, moraliserende, religieuze aanpak, terwijl de ander meer het accent legt op maatschappelijk werk en geestelijke steun. Gedetineerden echter schijnen de voorkeur te geven aan het laatste, zoals een imam opmerkte: 'Als ik over de islam praat, dan luisteren de jongeren. Ze luisteren niet naar hun ouders, omdat zij over de Islam praten zoals zij die dertig jaar geleden zelf van hun ouders te horen hebben gekregen. Dat kun je niet meer doen. De mensen veranderen en dat oude denken past niet meer. De islam verandert ook, de islam zegt dat je je steeds verder moet ontwikkelen. Ouders mogen van hun kinderen niet verwachten dat zij precies zo leven en denken als toen zij zelf jong waren. Dus in mijn werk laat ik de jongeren praten over hun problemen, ik dwing ze de religie niet op. Ik ben een moderne imam. Sommige collega's van mij preken alleen maar. Dát is niet goed, dat willen de jongeren niet. Dus vragen ze niet meer om die collega's, maar ze komen veel meer naar mij toe. Ik kan ze niet allemaal helpen, dan zou ik een volledige aanstelling moeten hebben.'

Knelpunten

Uit een evaluatieonderzoek uit 1992, in opdracht van justitie, blijkt dat het gebruik van de regeling op een aantal problemen stuit. De gevangenisdirecteurs klagen onder andere over onvoldoende beheersing van het Nederlands door de imams, onbekendheid van de imams met het justitieel apparaat en gebrek aan coördinatie vanwege het ontbreken van een islamitische koepelorganisatie. De imams op hun beurt zijn ook niet bijzonder tevreden en geven andere knelpunten aan. Allereerst wordt het gebrek aan coördinatie vanuit de islamitische organisaties ook door de imams onderkend. Daarnaast is er sprake van een versnippering van het werk. In de regio Rotterdam bijvoorbeeld zijn slechts twee imams werkzaam als geestelijke verzorger. Via de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) zijn zij aangesteld en moeten zij samen het hele Rijnmondgebied afwerken.

Enerzijds zijn daar de vele aanvragen van de gedetineerden voor geestelijke steun, waarbij ze de voorkeur geven aan een meer intensieve persoonlijke begeleiding. Anderzijds brengt het werk een hoop administratieve rompslomp met zich mee: "Als een gedetineerde met een imam wil praten moet hij eerst een verzoekbriefje invullen en bij de gevangenisdirectie inleveren, vervolgens kom ik daar, dan krijg ik de briefjes. Meestal krijg ik meer verzoeken dan ik aankan. Behalve dat moet ik ook mijn uren zelf bijhouden. Als ik dat gedaan heb moet ik eerst een paraaf halen bij de directeur en dan moet ik het declareren bij de afdeling DFZ (Dienst Facilitaire Zaken van het Ministerie van Justitie - de auteurs). Soms blijft het daar nog een of twee weken op het bureau liggen voordat er naar gekeken wordt. Het kan dus wel 6 tot 8 weken duren voor ik mijn geld krijg".

Welwillendheid

De problemen waarmee de verschillende partijen in de praktijk te kampen hebben zijn niet onoverkomelijk. De eis van de overheid om alleen rond de tafel te gaan zitten met één representatieve moslimorganisatie (de zgn. zendende instantie) lijkt op dit moment niet verwezenlijkt te kunnen worden. In het belang van het toenemende aantal moslimgedetineerden moeten de islamitische organisaties een meer welwillende houding naar de overheid laten zien. Verder moeten zij proberen enige mate van samenwerking te realiseren bij de totstandkoming van

een gerichte opleiding voor geestelijke islamitische verzorgers. Want bij meer eensgezindheid kunnen de moslims, op grond van het aantal gedetineerden, aanspraak maken op ongeveer 15 formatieplaatsen. In de tussentijd zou justitie de imams die nu werkzaam zijn als geestelijke verzorgers in gevangenissen betere arbeidsvoorwaarden moeten bieden.; bij voorbeeld een volledige aanstelling met uitzicht op een vaste aanstelling. Want wie nu als geestelijke verzorger in de gevangenis wil werken moet bijzonder goed gemotiveerd zijn. De onzekerheid over een vaste aanstelling, het niet tijdig uitbetaald krijgen van het salaris door justitie, de enorme administratieve rompslomp en als enige mogelijkheid slechts een parttime aanstelling maakt de toch al zware verantwoordelijke baan weinig aantrekkelijk.

‘Mogelijkheid van een experiment wordt onderzocht’

Momenteel onderzoekt Justitie de mogelijkheid van een experiment, waarbij op regionaal niveau een vast team van imams ter beschikking zal staan voor moslimgedetineerden. Hieraan gekoppeld zal een cursus ontwikkeld en uitgevoerd dienen te worden, gericht op geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen. Concreet houdt dit het volgende in:

- a) een regionale overkoepelende moslimorganisatie zal betrokken worden bij de totstandkoming van deze plannen.
- b) er zal een bestand van gekwalificeerde imams worden opgebouwd.
- c) in plaats van de bestaande vraagprocedure zal er een aanbod van imams zijn voor de gedetineerden
- d) de imams zullen een gunstiger materiële positie krijgen

door H. Severiens -SPIOR

Ziekenhuizen en justitiële inrichtingen weten de weg naar SPIOR -de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond- steeds beter te vinden wanneer gevraagd wordt om een imam. Met name bij de justitiële inrichtingen verlopen de contacten steeds beter. Dit jaar is het bijvoorbeeld voor het eerst mogelijk om het einde van de vastenmaand ramadan te vieren in het huis van bewaring Noordsingel.

Een aantal ziekenhuizen vraagt steeds vaker om een geestelijk verzorger bij SPIOR. Van de meerderheid van de ziekenhuizen komt echter zelden een vraag om een imam. Waarschijnlijk ligt dit aan de onbekendheid met de mogelijkheden voor geestelijke verzorging bij zowel deze ziekenhuizen als bij de moslimgemeenschap.

M.E. Dünder werkt sinds twee en een half jaar als geestelijk verzorger in de huizen van bewaring Noordsingel en De Schie. Vroeger moest ik elke keer dat ik in het huis van bewaring kwam mijn legitimatiebewijs bij de portier afgeven, die dan vervolgens toestemming moest vragen voordat ik naar binnen mocht. Maar tegenwoordig weet iedereen wie ik ben en heb ik een speciale plaats. Als ik dan binnen kom, registreert de computer dat precies, zodat het altijd te controleren is. "Gevraagd naar zijn werk binnen de muren van het huis van bewaring: "Ik geef vooral groepsbijeenkomsten voor Turkse gedetineerden. Een groep gedetineerden kan dan eens in de week, of soms ook eens in de twee weken komen. Ik begin meestal met een informeel gedeelte, met een glaasje thee, waarbij er over van alles gesproken kan worden. Na een poosje ga ik dan uit de Koran voorlezen en ik sluit de avond af door gezamenlijk een doe'a (smeekebede) te doen."

Naast deze groepsgesprekken is er ook de mogelijkheid van individuele gesprekken. "Via de geestelijke verzorgers van het huis van bewaring kan de gedetineerde vragen om een gesprek met een imam. Er wordt dan een afspraak met mij gemaakt en ik kan dan in een advocatenkamer een gesprek voeren. Die gesprekken gaan over het huwelijk en gezin, over religieuze plichten, zoals hoe het gebed verricht moet worden, maar ook over de problemen die er zijn binnen het huis van bewaring, zoals discriminatie, de lengte van de straf. Wat wel voorkomt is dat ik probeer de relatie met de familie te herstellen, door ook daar gesprekken aan te knopen, om daar problemen op te lossen die met de gevangenis te maken hebben."

Ook blijkt het steeds beter mogelijk om afspraken te maken over de avondmaaltijd tijdens de ramadan en over het feest na het einde van de ramadan. Zowel in de Noordsingel als in de De Schie kunnen er nu bijeenkomsten gehouden worden met speciaal eren, een imam, etc. Ook op andere belangrijke islamitische feestdagen vinden er passende festiviteiten plaats.

Bij justitiële inrichtingen ziet men steeds beter het belang in van islamitische geestelijke verzorging. Zo blijkt het in de jeugdinstelling in Kralingen al een stuk makkelijker een goede relatie op te bouwen. Dit geldt ook in de inrichtingen voor afgewezen vluchtelingen. De volgende stap is islamitische geestelijke verzorgers in vaste dienst, zoals dat ook bij christelijke geestelijke verzorgers en humanistische raadslieden het geval is. De heer Dünder heeft goede hoop de eerste te zijn: "Ik doe ook de islamitische geestelijke verzorging in een aantal

justitiële inrichtingen in Scheveningen. Ik krijg daar veel meer ruimte als in Rotterdam en het is voor de gedetineerden gemakkelijker om contact met mij te leggen. Mijn collega's van de afdeling geestelijke verzorging proberen mij nu in vaste dienst te krijgen. Ik hoop dat dat lukt, want ik werk nu op afroep. Dat betekent dat als ik op vakantie wil of ziek wordt, ik geen inkomsten meer heb. Ook voor de ziektekostenverzekering is het beter om in vaste dienst te zijn!"

Vanuit ziekenhuizen wordt minder vaak een beroep gedaan op een islamitische geestelijke verzorging. Volgens M. Bouzariouh, die geestelijke verzorging voor Marokkanen doet, gaat dat eigenlijk alleen op het uitdrukkelijke verzoek van een patiënt. "Ik kom wel eens in het Dijkzigt-ziekenhuis om een individueel gesprek te voeren, groepsbijeenkomsten voor moslims worden daar niet gehouden. Dit geldt ook voor het Deltaziekenhuis. Ik ben daar regelmatig op bezoek geweest bij iemand, die samen met: de Koran wilde lezen. Dat is iets wat team geestelijke verzorging in het ziekenhuis zelf niet kan, en dan wordt iemand via de SPIOR geregeld. Over algemeen zie je dat zo'n team geestelijke verzorging eerst zelf iets voor moslims probeert te doen. Er worden dan voorbeeld Turkstalige Korans gekocht of een gebedsruimte vrijgemaakt. Maar ze hebben toch vaak de juiste kennis niet."

Nu heeft het verblijf in een ziekenhuis een ander karakter dan het verblijf in huis van bewaring. In een ziekenhuis verblijven mensen maar relatief kort. Men weet vaak niet dat het mogelijk is om islamitische geestelijke verzorging te krijgen en men hoort het ook niets van andere patiënten. Ook kan het zijn dat niet in alle ziekenhuizen het personeel en het team geestelijke verzorging goed op de hoogte is van alle mogelijkheden. De SPIOR wil daarom de komende maanden kijken of het mogelijk is om geld te krijgen voor een coördinator geestelijke verzorging. Deze kan dan de bestaande teams geestelijke verzorging ondersteunen en zorgen dat de geestelijke verzorging voor moslims beter geregeld wordt.

Rafiq Fris: Imam in een huis voor vreemdelingenbewaring

Een interview opgetekend door Theo van de Kerhhof

Imam Rafiq Fris beantwoordt aan het beeld van de islamitische geestelijke: klein mutsje, lange baard, een onhollandse uitstraling. Pas bij een tweede blik vermoedt men achter zijn verschijning een Nederlandse man van middelbare leeftijd. Hoe komt een (gedeeltelijke) Fries van gereformeerde huize er toe zich tot de islam te bekeren en deze geloofswereld zo in zijn eigen wezen op te nemen?

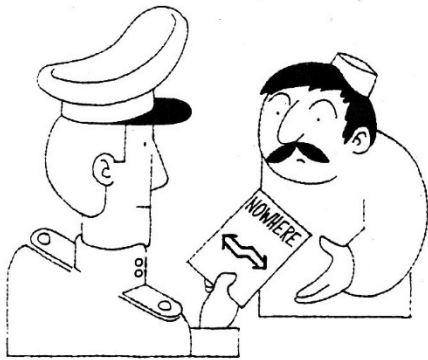
Voor een antwoord op die vraag moet hij ver terug in de tijd. "Zevenendertig jaar geleden emigreerde ik naar Zuid-Afrika. In de smeltkroes van Kaapstad ontmoette ik mensen met de meest uiteenlopende achtergronden. Daar maakte ik voor het eerst kennis met moslims. De opstelling van verschillende protestantse kerken in Zuid-Afrika tegenover de apartheid had mij inmiddels van mijn gereformeerde achtergrond verwijderd, voor zover ik daar op theologische gronden al geen afstand van genomen had. Verder is sterk bepalend geweest de opmerkelijke verandering die ik waarnam bij een vriend die eerder de overstap naar de islam had gemaakt. En dan, ik had de jaren zestig meegemaakt, een tijd waarin je van alles uitprobeerde: oosterse religies en zo. Door mijn latere reizen door Marokko en Algerije kwam ik de moslimwereld weer tegen en deze ging mij steeds meer intrigeren. Ik voelde mij thuis bij dat direct op het dagelijkse leven betrokken geloof. De islam biedt duidelijke oplossingen voor problemen van alledag. Het is een 'recht-voor-zijn-raap-geloof'. Ik ben toen in Marokko een tijdlang gaan studeren, leerde er Arabisch en de basisbeginselen van het geloof. Onderwijl doceerde ik Engels. In 1972 maakte ik een bedevaart naar Mekka; daarna studeerde ik vier-en-een-half jaar in Medina. Aan de universiteit van Leiden heb ik later mijn studie in de Islam vervolgd bij de faculteit Arabische letterkunde en een doctoraalexamen gehaald."

Door dit zeldzame staan in twee werelden raakte Fris, na zijn terugkeer in Nederland, betrokken bij verschillende moslimorganisaties, zoals de Federatie Moslimorganisaties Nederland en later het Moslim Informatiecentrum. Maar ook bij meer praktische moslim-activiteiten binnen de Nederlandse samenleving werd een beroep op hem gedaan. Zo werkte hij mee aan de oprichting van een islamitische basisschool in Tilburg en belandde hij uiteindelijk in het islamitisch 'gevangenis'-pastoraat. Die laatste werkzaamheid vormt momenteel de helft van zijn werkweek. Bij het Justitieel Complex Koning Willem II in Tilburg vervult hij momenteel als imam de taak van geestelijk verzorger.

Vreemdelingenbewaring of gevangenis?

Het 'justitieel complex' is een huis voor vreemdelingenbewaring. Officieel mag de instelling geen gevangenis of huis van bewaring heten, al heeft het daar wel alle kenmerken van. Het streng bewaakte complex is gevestigd in een voormalige kazerne. Er zitten zo'n 300 buitenlandse mannen in opgesloten. Tachtig procent heeft een islamitische achtergrond en is afkomstig uit landen als Algerije, Marokko, Irak, Iran en Libanon. De enige reden voor hun detentie is dat zij niet beschikken over geldige verblijfspapieren om in Nederland te mogen blijven'. Het gaat met andere woorden om opgepakte 'illegalen', bijvoorbeeld om vluchtelingen wier asielverzoek is afgewezen'. De Nederlandse overheid probeert deze mensen het land uit te

zetten. In afwachting daarvan zitten zij opgesloten; variërend van enkele dagen tot zes à zeven maanden. In ongeveer de helft van de gevallen slaagt justitie er niet in de illegalen uit te zetten.

De opsluiting was zinloos. Deze helft wordt na verloop van tijd door de marechaussee bij het Tilburgse station afgezet met een treinkaartje enkele reis grensplaats en het verzoek om Nederland te verlaten. Een deel stroomt zo direct weer terug de illegaliteit van de Nederlandse samenleving in.

Gebedsdiensten

Hoe kwam imam Fris in het gevangeniswezen terecht? "Na jaren van verblijf in diverse buitenland - mijn eerste vrouw was een Deense, ik woonde zodoende onder meer een tijd in Denemarken - kwam ik weer in Nederland terecht waar ik betrokken raakte bij de Federatie Moslimorganisaties Nederland. Daar kwamen op een gegeven moment vragen binnen vanuit gevangenissen zoals de Bijlmerbajes om ondersteuning bij geestelijke zorg aan gevangenen'. Die incidentele vragen hadden een structurele achtergrond: Hoewel de Nederlandse gevangenissen door een steeds groter percentage gedetineerden met een islamitische achtergrond bevolkt raakten, bleef de organisatie van de geestelijke zorg gebaseerd op de drie traditionele stromingen die het geestelijk klimaat binnen-de Nederlandse samenleving kleuren: rooms-katholieken, protestanten en humanisten.

Aanvankelijk werd ook de pastorale zorg in het Willem II-complex zo ingericht: er werden een dominee en een r.k.-pastor aangesteld, terwijl ruim driekwart van de gevangenen zich niet tot die religieuze achtergrond bekende. Deze onevenwichtigheid werd met de komst van imam Fris enigermate doorbroken. Hij werkt er nu twee-en-een-halve dag per week. Niet in vaste dienst maar op uur-basis.

Naast individuele gesprekken bestaat het werk van imam Fris uit het houden van drie gebedsdiensten per week. De vreemdelingen zijn verdeeld over drie woonunits van elk 120 plaatsen. Zij verblijven in celkamers van acht personen. Daarnaast zijn er 28 eenpersoons-cellen binnen de zo genaamde afzonderingsunit voor mensen die zorgen voor ernstige spanningen of voor hen die te horen krijgen dat hun uitzetting bepaald is. Voor uitzonderlijke situaties bestaan isoleercellen. Op iedere woonunit is eens per week een gebedsdienst. 'Per week bekijk ik zo'n beetje wie er mee kan doen. Het beleid is nu eenmaal zo dat niet alle jongens in één keer in één ruimte bijeen mogen komen. Het komt er op neer dat iedereen zo om de veertien dagen een gebedsdienst kan bijwonen." Iedere gebedsdienst bestaat uit een gezamenlijk gebed en uit een soort van groepsonderricht. Daarnaast is er gelegenheid voor de vreemdelingen om de imam individueel aan te spreken.

De diensten, de voorbereidingen en werkzaamheden daaromheen beschouwt imam Fris als het belangrijkste deel van zijn werk, al is een individueel gesprek wel mogelijk: "De jongens die dat willen kunnen een gesprek aanvragen. Ze moeten dan een briefje indienen bij één van de bewakers en dan bekijk ik wanneer ik een afspraak kan maken. Soms wil men dan gewoon praten of probeert men langs de weg van de geestelijke zorg iets gedaan te krijgen: aan

kleding komen of aan geld, of een boodschap overbrengen aan de familie." Voor meer specifieke vragen of in geval van psychische nood verwijst hij door. "Er zijn hier ook juristen en een psycholoog in dienst." In zijn aanpak kiest imam Fris voor een directe religieuze insteek en niet zozeer voor een agogische benadering. "Ik benader de jongens hier als de toekomstige bewoners van het paradijs en dat zeg ik hen ook. In de westerse beeldvorming is de God van de islam vaak voorgesteld als een wrekende God, Maar dat is een eenzijdig beeld. De islam legt juist een nadruk op de barmhartigheid, vergevingsgezindheid, en genadevolheid van God. Dat houd ik de jongens hier voor. Natuurlijk horen daar wel enkele voorwaarden bij. Een beroep doen op Gods barmhartigheid veronderstelt wel dat je berouw toont en afstand neemt van je verkeerde daden. Het veronderstelt ook dat je de gevolgen van je verkeerde handelen weer recht zet. Dat je het bijvoorbeeld probeert goed te maken bij mensen die je iets misdaan hebt. Die horizontale dimensie hoort wezenlijk bij de islam." Hoe hij tegen de bewoners aankijkt? "Niet als criminelen. Ze zullen wel eens hier of daar wat gedaan hebben, iets weggepakt of zo, maar het zijn over het algemeen geen criminelen. Overigens praat ik daar niet over, over de reden waarom ze zijn opgepakt, tenzij ze er zelf over beginnen."

Kritiek

Op het justitieel complex als zodanig bestaat nogal wat kritiek. Vrijheidsontneming aan personen die niet veroordeeld zijn, wordt door sommigen als een ontoelaatbaar zwaar middel beschouwd. Mensen worden in een vacuüm van onzekerheden geplaatst, zo oordelen bijvoorbeeld medewerkers van de Vuurdoop, een centrum voor actie en bezinning dat een maandelijkse protest, wake organiseert voor de ingang van het complex. De gevangenen weten niet hoe lang zij vast zitten; sommigen vrezen terugzending naar een land dat hen vervolgt. Daarnaast is het middel weinig effectief, aldus critici. Hoe staat imam Fris tegenover deze kritiek? Hij acht ontnemen van vrijheid inderdaad een zwaar middel en ziet zelfs een spanning met de Nederlandse wetgeving. Fris: "Kijk, officieel heet dit een justitieel complex en geen gevangenis, maar zoals jezelf gezien hebt, heeft deze instelling wel het regime van een gevangenis. Ik vraag me wel eens af hoelang dit stand houdt of hoe lang het duurt voor juristen uit - laten we zeggen- de hoek van Groen Links, voldoende druk hebben kunnen uitoefenen om deze aanpak af te blazen."

Maar hij nuanceert: "Je kunt tegen zo'n instelling aankijken als een gevangenis, maar in de groep noem ik het ook wel eens een soort 'Leger-des-heils-met-beperkingen'. Een aantal jongens hier komt uit een benarde positie. Ze hebben soms een zwervend bestaan achter de rug. Hier hebben ze goed te eten; bepaald geen water-en-brood-menu; ze kunnen wat werken; er is ontspanning, gelegenheid tot creatieve vorming en sociale ontmoeting.

Imam Fris heeft niet de indruk dat bewoners hem zien als handlangster van de 'opsluitende instantie'. "Je merkt soms wel wat kritiek, maar de meeste mensen zien je toch als iemand die iets positiefs voor hen kan betekenen; de omgang is plezierig, joviaal; je voelt waardering. Als imam geniet je je een zekere populariteit." "Het is misschien niet helemaal kosjer wat de

overheid doet, toch probeert ze de mensen van de andere kant weer zo goed mogelijk te begeleiden door bijvoorbeeld geestelijke verzorgers aan te stellen. Praktisch bekijk ik dat zo: de instelling is er nu eenmaal en de moslims die hier zitten hebben behoefte aan religieuze ondersteuning. Daarin ben ik hen van dienst. Deed ik dit niet dan moesten ze naast de andere beperkingen ook dat nog ontberen."

Naast praktische en nuchtere overwegingen - "er moet ook brood op de plank komen, ik heb een gezin met vijf kinderen" - beschouwt hij zijn werk als een geschikte plaats om zijn kennis van de wereld van de islam en zijn ervaring met het gevangeniswerk voor anderen dienstbaar te maken. Daarnaast: "Nu ik wat ouder word, geeft dit werk zo direct aan de basis mij meer rust dan het vaak toch spanningsvolle werk binnen allerlei landelijke groeperingen. " Gelukkig voelt hij zich wanneer hij positieve respons krijgt van de bewoners. "Als de atmosfeer goed is tijdens een gebedsdienst, geeft mij dat veel voldoening."

"Moslims zijn onze grootste vrienden"

Christendom en Islam in Tanzania door dr. Frans Wijsen

Tanzania is lang een schoolvoorbeeld geweest van een land met een grote religieuze tolerantie (Omari, 1984). Ruim een eeuw vanaf de komst van het Christendom eind vorige eeuw, leefden Christendom en Islam er doorgaans vredig naast elkaar. Hierin lijkt verandering te komen. Recentelijk verschenen er in de Nederlandse pers berichten over spanningen tussen moslims en christenen in Tanzania. Zo noemde één krant Tanzania als voorbeeld om aan te tonen dat Iran de islam in Afrika wil revitaliseren (Lindijer, 1993). Een andere krant wist te melden dat christelijke kerken in Tanzania in paniek raken als ze geconfronteerd worden met aanvallen uit radicale moslimhoek (Crijnen, 1994). Ook een uitgave van en voor Nederlandse missionarissen wees op het gevaar van moslim fundamentalisme in Tanzania (Informatiedienst, 1992 en 1994).

In dit artikel wil ik een globale beschrijving geven van (par. 1) en inzicht krijgen in (par. 2) de hierboven genoemde spanningen. Vervolgens zal ik deze spanningen evalueren vanuit een theologisch perspectief (par. 3) en tenslotte wegen aangeven voor een rechtvaardige benadering van moslims in Tanzania (par 4). Als methode gebruik ik de pastorale cirkel welke globaal vier momenten omvat: observatie, interpretatie, evaluatie en innovatie (Mejia, 1994). Hiermee beoog ik de negatieve beeldvorming in Nederlandse kranten omtrent de Islam in Tanzania te nuanceren.

1. Nieuw elan van Islam in Tanzania

Religieuze (in)tolerantie is in toenemende mate een thema in de toespraken van politieke leiders in Tanzania. Zo zei Ali Hassan Mwinyi bij de viering van Id al-Fitr in 1987, twee jaar na zijn aantreden als president van de Verenigde Republiek, dat de religies dienen samen te werken aan de opbouw van het land. Elementen die religie misbruiken om tweedracht te zaaien moeten bestraft worden. In datzelfde jaar hield Julius Nyerere, toen nog voorzitter van de Partij van de Revolutie (een functie die hij tot 1990 vervulde) een soortgelijk verhaal tijdens zijn bezoek aan Iringa, Mbeya en Rukwa. Ook hij waarschuwde enkele groepen in de Tanzaniaanse samenleving de godsdienstvrijheid in het land niet te misbruiken.

De beide politieke leiders spraken over religieuze tolerantie tegen de achtergrond van een zich langzaam uitbreidende onrust in het land, die door bepaalde segmenten binnen de Nationale Moslim Raad van Tanzania (BAKWATA) werd aangezwengeld. Op verschillende plaatsen in het land maakten moslimleraren tournees en entameren ze zogenaamde discussiebijeenkomsten tussen christenen en moslims, waarbij de christenen het moesten afleggen. Dergelijke bijeenkomsten werden gehouden in Dar es Salaam en Tabora. Daar werden ook enkele varkensslagerijen in brand gestoken. Niet alleen de politieke leiders wijzen dit af, maar ook de leiders van de twee godsdiensten. Zo heeft de top van de BAKWATA zich openlijk gedistantieerd van de 'oproerkrakers', hetgeen leidde tot een afsplitsing, de Raad voor de Bevordering van de Kennis van de Koran in Tanzania (BALUKTA). Moslims in Oost-, Centraal- en Zuid-Afrika hebben op Zanzibar een verenigde Moslimraad opgericht. Deze heeft mede als doel de relatie tussen moslims en christenen te verbeteren. Bij die gelegenheid zei Idris Abdul Wakil,

toenmalig president van Zanzibar en als zodanig vicepresident van Tanzania: "Wij dienen onze energie niet uitsluitend te richten op het verbreiden van de Islam". Ook de Pan Afrikaanse Raad van Kerken heeft besloten in de toekomst meer contact te zoeken met moslims. Een Tanzaniaan die uitvoerend secretaris is voor oecumene en dialoog van deze raad zei zelfs dat moslims en christenen in Tanzania samenwerken om een 'department of religious studies' van de grond te krijgen aan de Universiteit van Dar es Salaam. Soortgelijke verhalen komen er uit de Rooms Katholieke Kerk, recentelijk nog uit de Afrikaanse Synode (Samba, 1994).

De spanningen beleefden een hoogtepunt toen in januari 1993 bekend werd dat het eiland Zanzibar, dat een onderdeel is van de Verenigde Republiek maar een eigen regering heeft, zich in stilte had aangesloten bij de Organization of Islamic Conference. Dit feit werd gezien als een bedreiging van de eenheid tussen het vasteland (Tanganyika) en Zanzibar, maar ook als een bedreiging van de goede verhouding tussen moslims en christenen. Het besluit van Zanzibar riep verschillende vragen op. Kan de regering van Zanzibar deze beslissing nemen los van de nationale regering? En wordt Zanzibar een islamitisch land?

Dr. Salmin Amour, president van Zanzibar, verklaarde in augustus 1994 na heftige debatten in het parlement dat het lidmaatschap van Zanzibar van de Organization of Islamic Conference ongedaan gemaakt zou worden. Onduidelijk is of dat inmiddels gebeurd is. Onlangs het Zanzibar weten "wegens onvoorziene omstandigheden" niet aan de bijeenkomst van de organisatie in december 1994 te kunnen deelnemen. In april 1993 verspreidde de Tanzaniaanse Bisschoppenconferentie een persbericht (getekend door haar voorzitter bisschop Josephat Lebulu) over de anti-christelijk propaganda en de toenemende corruptie in Tanzania. Het persbericht werd in mei 1993 gevolgd door een pastorale brief over hetzelfde onderwerp, eveneens getekend door bisschop Lebulu.

In augustus 1994 hield Ali Hasan Mwinyi een radiotoespraak waarin hij het regeringsbeleid inzake Ruanda verdedigde, waarschuwde voor raciale spanningen tussen Afrikanen en Indiërs en kritiek uitte op de rooms katholieke bisschoppen omdat die zich te veel zouden bemoeien met de politiek. In depers werd alleen het laatste thema breed uitgemeten. De opmerking van de president aan het adres van de bisschoppen veroorzaakte heel wat beroering in Tanzania zelf, maar vooral ook in het buitenland.

Nu het einde van het Mwinyi-tijdperk in zicht is (okt. '95) en de kandidaten voor het presidentschap bekend zijn, lijken de spanningen over hun hoogtepunt heen. De beschuldigingen van corruptie aan het adres van minister Kighoma Malima, de belangrijkste spreekbuis de radicale moslims, die door de Partijtop gepasseerd is als presidentskandidaat, zijn uittreden uit de Partij en zijn plotselinge dood (aug. 1995), hebben de moslim-fundamentalisten de wind uit de zeilen genomen. Bij de viering van Id-al-Fitr in 1995 zei Mwinyi dat "de garantie dat tot alle andere religies goede verhoudingen onderhouden worden" het grootste geschenk is dat men hem zou kunnen geven en Mufti

Hemed Jumaa Bin Jumaa dankte Mwinyi voor zijn "onpartijdig regeren".

2. Een erfenis uit het verleden

Om enig inzicht te krijgen in deze feiten is het goed om eerst eens na te gaan hoe de moslims hun houding zelf verklaren. Volgens de zojuist genoemde Kighoma Ali Malima, die in dec. 1994 gedegradeerd is als minister van financiën tot minister van handel en industrie, zijn de christenen onder de regering van Julius Nyerere bevoorrecht en is de tijd gekomen om het evenwicht te herstellen (Mwakisyala, 1995). Hiermee verwoordt hij een gevoel dat minstens bij een bepaalde groep moslims in Tanzania sterk leeft. Dit is niet de eerste poging om het evenwicht te herstellen. In heel de koloniale en postkoloniale geschiedenis is er een strijd om de verdeling van macht tussen moslims en christenen in Tanzania. De eerste moslims waren in Tanzania aanwezig in het begin van de 10e eeuw, lang voordat de christenen er kwamen. Met de komst van de kolonisten uit Europa aan het einde van de 19e eeuw deed ook het christendom zijn intrede. Dit leidde toen al tot incidentele conflicten tussen moslims en christenen (Singleton, 1977).

Er was een verschil tussen de Duitse en de Engelse periode. De Duitsers werden beschouwd als moslim gezind. Daar zijn veel redenen voor. Een reden is dat de Duitsers vaak kustbewoners als medewerkers in het koloniale bestuursapparaat benoemden, omdat die doorgaans beter opgeleid waren, en de kustbewoners waren meestal moslim. De Engelsen daarentegen volgden een politiek van 'indirect rule' en dit leidde ertoe dat er meer christenen op die posten benoemd werden.

In de postkoloniale periode verkondigden de politieke leiders een soort 'civiele religie' volgens welke de christenen en de moslims de handen in elkaar moesten slaan om een gemeenschap op te bouwen. Bij religieuze feesten werd het geloof gebruikt om de eenheid en samenwerking onder de mensen te bevorderen. Dit was echter theorie. In feite kwam het christendom beter tot zijn recht omdat Julius Nyerere, tegelijk president van de republiek en voorzitter van de partij katholiek was (Sivalon, 1992).

Aan die periode lijkt een einde gekomen sinds Mwinyi president is van Tanzania. Nyerere wilde een moslim uit Zanzibar als opvolger om de eenheid tussen het vasteland en de eilanden te bevestigen en de goede betrekkingen tussen christendom en islam te bewaren. Volgens sommigen een strategische zet, volgens anderen een fatale misrekening. Hoe het ook zij, een feit is dat alle sleutelposities in de regering momenteel door moslims worden bezet. Een herverdeling van posten in het kabinet in december 1994 laat een consolidatie van de mosliminvloed in de regering zien. Dit geeft de fanatieke moslims nieuw elan. Onderdrukte gevoelens van jaren komen naar boven.

Het terugtreden van Julius Nyerere als president en later als partijvoorzitter staat in een groter verband. Het moet gezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van een vrije markteconomie en een meerpartijenstelsel in Tanzania. Nyerere, de grondlegger van de vorm van Afrikaans socialisme die bekend geworden is onder de naam 'ujamaa', was hier geen voorstander van. Liberalisering van de economie en democratisering in de politiek werden aan Tanzania opgelegd van buiten af. Beide ontwikkelingen hebben de spanningen tussen moslims en christenen aangewakkerd, omdat ze blokvorming in de hand werken.

Men doet er echter goed aan de zaak niet te overdrijven. Doorgaans hoort men slechts verhalen over vriendschappelijke contacten tussen moslims en christenen en over het gemeenschappelijk vieren van religieuze feesten. "Kerstmis is een feest voor alle mensen", zei een moslimbuurman die vervolgens aan het kerstdiner aanschoof. Huwelijken tussen christenen en moslims zijn heel gewoon. "Ze zeggen dat er een strijd is tussen moslims en christenen. Ik merk daar helemaal niets van", aldus een Tanzaniaanse priester in Noord-West Tanzania. De spanningen lijken vooral een regionaal probleem, gecentreerd aan de kust en in de grote steden, en dan vooral onder de maatschappelijke elite.

Een deel van de spanningen gaat terug op geruchten. Deze geruchten worden verspreid om er politiek voordeel uit te halen. Staatssecretaris Philemon Sarungi zou het aanbod gekregen hebben minister te worden als hij zich zou bekeren tot de islam. Een christelijke meisjesschool in Moshi en de katholieke kathedraal in Shinyanga zouden in brand gestoken zijn door radicale moslim fundamentalisten. Een Missionaris van Afrika in Dar es Salaam reageert lachend. "De laatste maanden kon er nergens een stekker doorbranden of kortsluiting ontstaan in christelijke gebouwen of het werd gezien als werk van moslims".

Er zijn ontmoetingen tussen christenen en moslims op het niveau van gewone gelovigen op het grondvlak, op het niveau van religieuze leiders in christelijke en islamitische gemeenschappen en op het niveau van 'schriftgeleerden' in koran- en bijbelscholen. De spanningen worden groter naarmate men hoger in de hiërarchie komt. De gewone gelovigen gooien alle religies op één hoop, want "er is maar één God". Religieuze leiders hebben de neiging het onderscheid tussen de godsdiensten te beklemtonen. Hoewel ook dat is relatief. Een van de bisschoppen zei eens in het openbaar: "De moslims zijn onze grootste vrienden". Hij sprak tegen de achtergrond van aids-voorlichting en de strijd tegen de condooms. In die strijd waren de moslim zijn bondgenoten en de protestanten zijn grootste tegenstanders'

3. Wedijvert met elkaar in goede werken

Aan christelijke zijde maakt men zich zorgen over het feit dat er zo veel moskeeën gebouwd worden met zogenaamde 'olie'dollars' uit Saudi Arabië. Dit valt niet te ontkennen. Maar de critici vergeten dat de christelijke denominaties de laatste honderd jaar niets anders hebben gedaan en veel kerken hebben gebouwd met geld uit Europa en Amerika. De interkerkelijke hulpverlening is de afgelopen jaren niet afgenomen, meer toegenomen, mede mogelijk gemaakt door de liberalisering van de economie.

Aan christelijke zijde klaagt men erover dat de moslims antichristelijke propaganda verspreiden. Dit is een feit. Iedereen kan in de straten van Dar es Salaam boekjes kopen als "Islam in the Bible" en "Christian-Muslim Dialogue" waarin het erom gaat aan te tonen hoe dwaas het is om christen te zijn. Maar de christelijke kerken doen niets anders. Vooral van de kant van de Pinksterkerken zijn "kruistochten tegen de moslims" nieuw leven ingeblazen.

Natuurlijk kan men niet alle christelijke kerken op één hoop gooien en zijn grote kerken niet op confrontatie uit. Maar dat is aan moslimzijde precies zo. Er is niet voor niets een verdeeldheid tussen de BAKWATA en de BALUKTA. Christenen vinden dat moslims de openbare orde verstoren door met luidsprekers hun gelovigen tot gebed op te roepen. Maar geldt dit-zelfde ook niet voor het luiden van kerkklokken, of van wat daarvoor doorgaat? Men kan deze

lijst met voorbeelden naar believen aanvullen. Ze laten zien dat de zaak wat gecompliceerder ligt dan sommige kerkleiders en bepaalde persagentschappen in Afrika hun onderdanen of lezers willen doen geloven (*All Africa Press Service*, 1987a, 1987b, 1989, 1992). Het klakkeloos overnemen van dit soort berichten door Nederlandse kranten is een bedenkelijke zaak.

Wat in de christelijke reacties op het zogenaamde moslim-fundamentalisme opvalt is dat er veel beschrijving is en weinig reflectie. In heel Tanzania is er maar één priester (Michael Milunga, seminarieprofessor in Segerea) gespecialiseerd in de islam. Nu is het beschrijven van de situatie op zichzelf een goede zaak. Want pastoraal beleid kan alleen ontwikkeld worden nadat men heeft kennis genomen van de feitelijke situatie. Maar als er weinig reflectie is laadt men de verdenking op zich dat de beschrijving gebeurt vanuit niet-geëxpliciteerde vooronderstellingen. Het is dus beter het specifiek christelijke referentiekader waarbinnen de andersgelovige wordt waargenomen te expliciteren. Want hoe men het ook wendt of keert, zo'n referentiekader heeft iedereen.

Binnen de theologische reflectie op de interreligieuze dialoog zijn er verschillende theorieën (theologieën) over de verhouding tussen het christendom en de andere godsdiensten. De meest bekende zijn de opvatting dat het christendom haaks staat op de andere godsdiensten en de opvatting dat het christendom de andere godsdiensten tot vervulling brengt. Charles Nyamiti is een Tanzaniaanse vertegenwoordiger van de eerste theorie, Laurenti Magesa van de tweede. Ze hebben gemeenschappelijk dat ze uitgaan van de superioriteit en normativiteit van het christendom.

Er is een klein maar groeiend aantal theologen dat een andere weg wijst. Het is nog maar een minderheid en hun opvatting is nog niet zo geprofileerd als de twee eerder genoemde theologieën. Maar ze hebben gemeenschappelijk dat ze een interreligieuze dialoog voorstaan op basis van een christologie die Christus niet meer als norm boven andere religieuze heilsfiguren stelt. In Tanzania is er geen spreekbuis van deze opvatting; in Kenia (Samuel Kibicho) en Uganda (Anatole Byaruhanga-Akiiki) wel.

De vraag is echter of zo'n opvatting christelijk verantwoord kan worden. Kibicho vindt van wel. Hij zegt dat een pluralistische godsdiensttheologie niet in strijd is met de nieuw testamentische boodschap. Ze vraagt wel een herinterpretatie van het christelijk geloof. Maar die herinterpretatie begon al in het Nieuwe Testament zelf. Toen het geloof in Jezus als Redder zich verspreidde in niet-joodse contexten werden de Joods apocalyptische concepten vertaald in Grieks-gnostische ideeën. Een even radicale herinterpretatie vond plaats toen het christendom zich verplaatste naar Noord Europa. Toen werd het christelijk geloof verstaan in termen van de Grieks-Europese metafysiek met haar exclusief verstaan van waarheid. Nu het christelijk geloof zich verspreidt in de context van de niet-westerse wereld is er weer een herinterpretatie nodig: van een dualistisch naar een holistisch waarheidsbegrip, hetgeen kenmerkend is voor de meeste niet-westerse volken. Bovendien redeneren niet-westerse mensen pragmatisch. Het criterium voor de beoordeling van andere godsdiensten is niet hun relatie tot Christus of de Kerk, zelfs niet hun relatie met God, maar de vraag of ze "vruchten van de Geest" voortbrengen, aldus Kibicho (1972).

Deze houding is het meest adequaat in de religieus-pluralistische situatie in Tanzania. Men verstaat elkaars aanspraken op waarheid als een these die getoetst moet worden in de praxis. Niet de belijdenis van een godsdienst is belangrijk maar de navolging van zijn aanhangers. Dit houdt geen relativisme in. Want christendom en islam worden getoetst op hun gemeenschappelijk ideaal van onderwerping aan de wil van de Allerhoogste. Een houding die niet a priori uitgaat van de prioriteit van het eigen gelijk biedt de beste waarborg voor goede verhoudingen tussen christenen en moslims. Het kan best blijken dat het christendom uitblinkt in waarheid en goedheid boven de islam. Maar dat is dan de conclusie van de ontmoeting en niet het uitgangspunt.

Nu zal men tegenwerpen dat het christendom niet dialogisch kan zijn als de islam dat niet ook is; dat nu christenen steeds meer respect gaan opbrengen voor andersgelovigen de moslims deze unieke kans aangrijpen om hun geloof te verspreiden (Hagamu, 1991). Nog afgezien van de vraag of deze tegenwerping in zijn algemeenheid juist is kan men die islamitische groepen voor wie de tegenwerping wel opgaat erop wijzen dat dit niet conform hun eigen geloof is zoals uit vele koranverzen blijkt. Om een voorbeeld te geven: "Voor iedereen bepalen Wij een wet en een weg". -En indien Allah had gewild zou Hij u allen tot één volk hebben gemaakt maar Hij wenst u te beproeven met hetgeen Hij u heeft gegeven. Wedijvert dus met elkaar in goede werken. Tot Allah zult gij allen terugkeren. Dan Zal Hij u datgene mededelen waarover gij van mening verschilt" (Sura 5: 49). De context van dit vers is de verhouding tot de Mensen van het Boek, joden en christenen. Deze tekst drukt een principiële erkenning van het religieus pluralisme uit. Ook drukt de tekst uit dat de zorg voor een rechtvaardige samenleving het doel is van alle godsdiensten.

4. Volksreligiositeit als dialogisch proces

De reacties van de kerkelijke leiders lijken bovenal ingegeven door, angst. Die angst is heel begrijpelijk. Mede als gevolg van de 'nieuwe wereldorde' verandert Tanzania snel. Gevestigde posities moeten prijsgegeven worden en nieuwe posities veroverd. De geestelijke verwarring die hieruit voortvloeit is groot en mensen ontwikkelen allerlei harmoniseringsmechanismen om de angst af te bouwen Maar angst is een slechte raadgever, ook de angst voor het 'Islamitisch Gevaar'.

Alle grote christelijke denominaties (met uitzondering van enkele nieuwe christelijke bewegingen) zijn het erover eens dat de relaties tussen moslims en christenen harmonieus waren in het verleden en dat ze weer harmonieus moeten worden in de toekomst(ervan uitgaande dat ze dat niet zijn). Christenen en moslims voelen zich boven alles Afrikaan en willen niets liever dan vreedzaam naast en met elkaar leven. Religieuze tolerantie is een grote waarde in Afrika en deze kan gerevitaliseerd worden.

Christenen moeten niet meteen van slag raken als moslims in Tanzania aan een 'come back' werken. Dat is hun goed recht en een legitieme reactie op jarenlange achterstelling. Misschien moeten christenen eerst maar eens leren begrijpen waarom dat zo is en opkomen voor de rechten van de moslims Daarbij hoort ook het recht om zich te organiseren en om hun geloof te propageren. Christenen moeten ook eens bij zichzelf nagaan waarom ze reageren zoals ze reageren. Spelen hierbij halfbewuste of onbewuste gevoelens van superioriteit niet een rol? Het

"buiten de kerk geen heil" is hen immers met de paplepel ingegeven. Is hun aanspraak op superioriteit niet een middel om hun macht te handhaven? Christenen hoeven zich niet te laten verleiden tot oeverloze discussies over de vraag of God één of drie-in-een is en of Jezus echt een zoon van God is, om maar een paar hete hangijzers te noemen. Die kwesties leiden hen alleen maar af van het wezenlijke. Zowel christenen als moslims zien hun godsdienst als een weg (sharia) en niet als een doel in zichzelf. De eindbestemming van die weg is de verlossing of het heil. Dus kunnen ze elkaar aanspreken op de vraag of de ene godsdienst het heil beter bewerkt dan de andere.

De meeste dialogische contacten spelen zich niet af tussen de religieuze leiders, maar tussen de gewone gelovigen. Voor deze gewone gelovigen zijn niet de dogmatische geschilpunten die ik juist noemde belangrijk, maar de praktische hulp die het christendom en de islam bieden in tijd van nood. Dit verklaart ook de grote overeenkomsten tussen die twee godsdiensten op het niveau van de volksreligiositeit en de grote beweeglijkheid van de gelovigen over en weer.

De waardering van de volksreligiositeit is in de twee godsdiensten nogal verschillend. In het katholicisme zijn bepaalde vormen van volksgeloof op de kerkelijke leer gebaseerd (heiligenverering, bedevaarten, processies), maar vermenging met andere godsdiensten (syncretisme) wijst men af. Officieel kent de islam geen volksgeloof en bemiddelingen. Maar in feite is de islam in Oost Afrika altijd zeer tolerant geweest tegenover dit soort zaken. De volksreligiositeit is een basis waarop christendom en islam elkaar kunnen ontmoeten.

De overeenkomsten en ontmoetingspunten liggen vooral in de rituele kant van het volksgeloof. Hierbij moet men niet denken aan overname, maar aan de algemene natuur van het ritueel. Een functie van rituelen is communicatie. Juist op die gebieden waar taal tekortschiet om ervaringen van mensen uit te drukken zijn symbolische handelingen of rituelen belangrijke hulpmiddelen om dat wat onuitsprekelijk is ter sprake te brengen.

De behoefte om het onuitsprekelijke uit te spreken is zo sterk dat zich zelfs in religies die arm zijn aan ritueel, zoals de islam, een rijke symboliek ontwikkeld heeft. Ritueel is echter niet alleen op het 'onuitsprekelijke' gericht, maar ook op elkaar. Rituelen hebben een gemeenschap stichtend karakter. Dat is belangrijk als een verbindend element tussen de godsdiensten en als basis voor interreligieuze dialoog. Welnu, volksreligiositeit is rijk aan rituelen.

Op ritueel gebied is onbaatzuchtige ontmoeting tussen gelovigen mogelijk. Juist de volksreligiositeit is een middel om elkaar op een eenvoudige manier te leren kennen. Niet de theologische discussie is belangrijk maar de ontmoeting van mensen, die door symbolische handelingen het onuitsprekelijke proberen uit te drukken, omdat die meer gemeenschappelijkheid bieden dan de geloofsinhouden. Ook hier geldt: het leven is sterker dan de leer. Niet de religie van het verstand zal zegevieren, maar de religie van het hart (Kristin Arat, 1991).

Besluit

In dit artikel heb ik laten zien dat spanningen tussen moslims en christenen in Tanzania niet nieuw zijn. In heel de koloniale en postkoloniale geschiedenis zijn er pogingen geweest om het evenwicht tussen beide groepen te herstellen. Ook nu is er zo'n poging. Dit is echter

vooral een proces dat zich in het hoofd van de religieuze leiders voltrekt. Aan de gewone gelovigen gaat dit voorbij.

Ik heb in dit artikel gewezen op het gevaar van niet-geëxpliciteerde theologische vooronderstellingen die het zicht op de andersgelovigen vertroebelen. Christenen moeten bij zichzelf te rade gaan of de eeuwenoude axioma's die de superioriteit van het christendom uitdrukken, zoals 'buiten de kerk (of buiten Christus) geen heil', nog wel houdbaar zijn in deze tijd, waarin deze axioma's empirisch gezien achterhaald zijn.

Het is geenszins mijn bedoeling geweest om de spanningen tussen christenen en moslims in Tanzania te bagatelliseren. Er vinden wel degelijk ingrijpende veranderingen in Tanzania plaats, ook op religieus gebied. Maar men moet die spanningen niet overdrijven. Nu het Oostblok als supermacht is weggefallen ontstaat er een nieuw soort Koude Oorlog: de Westers christelijke beschaving tegenover het Arabisch-islamitische gevaar. Recente uitspraken van NAVO-topman Willy Claes maken dit wederom duidelijk. Het is hoogst merkwaardig dat Nederlandse kranten dit vijanddenken overnemen. Ik heb een benadering voorgesteld die realistisch lijkt. Deze is niet zonder problemen, theologisch niet en praktisch niet, maar ze is wel de moeite waard om verder uitgewerkt te worden. De aanvaarding van een legitiem pluralisme lijkt vooralsnog het beste alternatief tussen fundamentalisme en relativisme. Het heeft in ieder geval weinig zin om fundamentalisme met fundamentalisme te bestrijden. Een Swahili-geleerde ontmoette eens een Mswahili die hem begroette met: "Allah is Allah en Mohammed is zijn Profeet". De Swahili-geleerde antwoordde: "Geloofd zij Jezus Christus, onze Heer, Zoon van God". "Amen", zei de Mswahili, en het werden twee grote vrienden.

Literatuur

All Africa Press Service, Muslim-Christian tension mounting, in *News and Features Bulletin*, June 29, 19587a.

All African Press Service, Tanzania wary of religious conflict, in: *News and Features Bulletin*, July 27, 1987b.

All African Press Service, Islamic fundamentalism worries churches, in: *and Features Bulletin*, August 21, 1989

All Africa Press Service, Tensions between Christians and Moslems hots up Tanzania, in: *News and Features*, February 3, 1992.

Crijnen, T, Radicale islamieten leggen bom onder nationale eenheid Afrika in *Trouw* 14 juni, 1994.

Hagamu, E., Islam in Tanzania Today, *Pastoral Orientation Service*, 1991-4, 36-40

Informatiedienst *Woord en Wederwoord* van missionarissen, mei 1992, 7.

Informatiedienst *Woord en Wederwoord* van missionarissen, mei 1994, 7 .

Kibicho, S., *The Kikuyu Conception of God, Its Continuity into the Christian Era and the Question it raises for the Christian Idea of Revelation*, Nashville: Vanderbilt University, 1972.

Kristin Arat, M., Die nicht amtlich religiosität als dialogisches Element der Religionen am Beispiel von Christentum und Islam, in: *Zeitschrift für Missions- und für Religionswissenschaft* 75(1991)2, 117-132.

Lindijer, K, Aantal moslims in Afrika groeit snel. Iran wil islam in Afrika revitaliseren: in *NRC Handelsblad*, 11 mei 1993.

Mejia, R., The New Understanding of Pastoral Theology, in: C. McGarry *A Light on our Path*, Nairobi 1993, 27 - 37

Mwakisyala, J., I'm Not Responsible for \$ 92 million Tax Loss, Asserts Malima in *The East African*, July 3-9, 1995: 11

Omari, C., Christian-Muslim Relation in Tanzania, in *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 5 (1984) 2: 373-390.

Samba, J., Dialogue, in: *African Ecclesial Review* 36 (1994) 4, 229 -230.

Singleton, M., Muslims, Missionaries and the Millennium in Up-country Tanzania, in: *Cultures et Développements* 9 (1977)2, 247 -315.

Sivalon, I., *Kanisa Katoliki na Siasa ya Tanzania Bara, Ndanda-* Peramiho Bedictine Publications, 1992.

Landeninformatie Tanzania:

Inwoners: 27.328.000 (1990)

Oppervlakte: 949.090 km²

Recente geschiedenis: 1890 Tanganjika wordt Duits, Zanzibar een Brits protectoraat. 1919: Tanganjika een Brits mandaatgebied. 1961: Tanganjika onafhankelijk, Zanzibar in 1963, waarna in 1964 een Unie wordt gesloten onder de naam Tanzania.

Staatshoofd: President Ali Hassan Mwinyi.

Hoofdstad: Dar es Salaam. Men is bezig om de hoofdstad naar Dodoma te verplaatsen.

Talen: Swahili (officieel), Engels en Afrikaanse talen. Langs de kust is Arabisch de handelstaal.

Staatsvorm: Federale Republiek. Vanaf de onafhankelijkheid kende Tanzania een één-partij-stelsel.

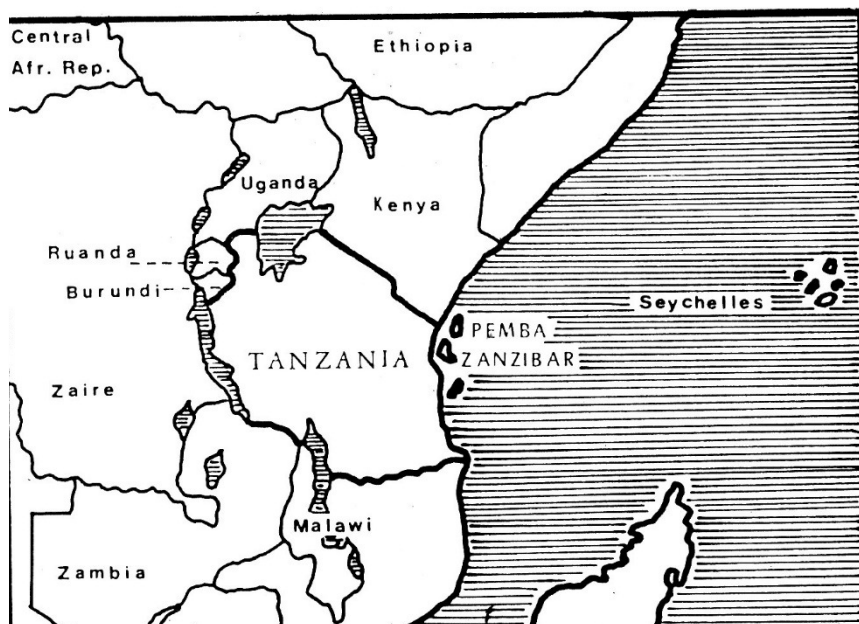
Een herziening van de grondwet (februari 1992) liet meer partijen toe. De eerste verkiezing met meer partijen zal in oktober 1995 gehouden worden.

Economisch systeem: Vanaf de onafhankelijkheid volgde de Tanzaniaanse regering een socialistische beleid. Vanaf het midden van de tachtiger jaren wordt dit vervangen door een vrijemarkteconomie.

Bevolking: Tanzania heeft ongeveer 120 etnische groepen. De meeste mensen zijn Bantoe. 1% van de bevolking is Indiër, 0,6% is Arabier, 0,2% is Europeaan.

Godsdienst: volgens regeringsopgaven is 1/3 christelijk, 1/3 moslim en beleeft 1/3 de inheemse religie.

Onder de Indiërs vindt men naast moslims en christenen ook hindoes. Bij volkstellingen wordt niet meer naar godsdienst gevraagd.

MOSLIMS IN EUROPA

Eerste colleges aan de HBO-Islam van de Hogeschool Holland in Diemen

Aan de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland te Diemen is met ingang van september 1995 de HBO-Islam van start gegaan. Van de meer dan zeventig aanmeldingen zijn ruim 30 studenten voor de opleiding aangenomen. De drie moslimdocenten die voorlopig nog in deeltijd aan de opleiding gaan doceren, zijn nu ook benoemd. De eerste van hen was Drs. Hassan Yar, die in Turkije een Imam-Hatip Lyceum volgde en daarna in Amsterdam politicologie studeerde. Hij was nauw betrokken bij de voorbereiding van de opleiding en zal vooral de sociaal-culturele vakken behartigen. Docent Arabische wordt Dr. Stella van de Wetering, een moslima van Nederlandse afkomst, die Arabische Taal en Letterkunde heeft gestudeerd in 1990 in Utrecht. Ze promoveerde op een studie over het onderwijs in eigen taal en cultuur aan Marokkaanse kinderen in Nederland. Zij is momenteel ook verbonden aan het Centrum voor Interreligieus Leren te Utrecht. De derde docent wordt drs. Abdelilah Aljamai van Marokkaanse afkomst, die in Meknes en Rabat islamitische theologie, filosofie en recht heeft gestudeerd en momenteel bezig is om bij prof. P.S. van Koningsveld in Leiden zijn proefschrift te voltooien over de Spaanse moslimtheoloog Ibn Hazm (994-1064).

De HBO-Islam is een islamitisch-theologische opleiding voor hoger beroepsonderwijs, waarin verschillende disciplines samenkomen rondom de islam als godsdienst en cultuur binnen de context van de Nederlandse samenleving. Belangrijke aandachtsvelden tijdens de studie zijn: levensbeschouwing en cultuur, bronnenstudies (Koran en Traditie), geschiedenis van het islamitische denken, islam, cultuur en identiteit.

Daartoe wordt college gegeven in onder meer de volgende vakgebieden: Koran, hadieth, sunna, rechtswetenschappen/fiqh; geloofsleer (ʿaqida en tawhid); theologie/kalam, filosofie/falsafa, mystiek/tasawwuf; fenomenologie van de islam als godsdienst en cultuur; klassiek Arabisch; godsdienstwetenschappen, sociale wetenschappen, esthetica, ethiek, geschiedenis van het christendom.

Binnen de moslimgemeenschap in Nederland wordt al lange tijd een dringende behoefte gevoeld aan op HBO-niveau geschoolde leraren die de islam als godsdienst en cultuur kunnen doceren. Het aantal moslimleerlingen in het voortgezet onderwijs is groot. In de Randstad zijn er tal van scholen met een grote moslimpopulatie, variërend van twintig tot tachtig procent. De islam is een sterk groeiende godsdienst in Nederland. Het aantal moslims in Nederland wordt geschat op ruim 500.000 personen. De meerderheid woont in de grote steden. Statistische gegevens tonen aan dat tot en met het begin van de volgende eeuw het aantal moslims zal blijven toenemen. De moslimbevolking bestaat voor 60% uit jongeren tot 25 jaar.

De HBO-Islam richt zich op diegenen die beroepsmatig willen functioneren binnen de sfeer van onderwijs: godsdienstonderwijs in openbare en bijzonderdere scholen voor voortgezet onderwijs, nascholing van moslimdocenten op het terrein van geestelijke stromingen, maatschappijleer, geschiedenis en andere vakgebieden binnen het basis- en voortgezet onderwijs. De initiatiefnemers van de HBO-Islam verwachten dat afgestudeerden van de HBO-Islam ook

elders een plek zullen vinden. Gedacht wordt onder meer aan educatieve functies binnen instellingen zoals krijgsmacht, penitentiaire inrichtingen, ziekenhuizen en zorginrichtingen, ouderenzorg (extra- en intramuraal), regionale (welzijns)instellingen ter ondersteuning van gezondheidszorg, maatschappelijk werk en opbouwwerk.

De HBO-Islam is voortgekomen uit een samenwerkingsproject van moslims in Nederland en de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland te Diemen. Het doel van deze samenwerking is om door onderwijs en dienstverlening de bronnen van de islam als godsdienst en cultuur toegankelijk te maken. Men ziet zich daartoe gesteld, omdat moslims en christenen, 'volken van het Boek' (vgl. sura 13: 36v), een opdracht hebben om door onderwijs en opvoeding elkaar wederzijds te helpen vorm te geven aan een fundamenteel maatschappelijk recht op vrijheid van geloofsbeleving, en daarmee bij te dragen aan elementaire voorwaarden voor een vreedzame pluriforme samenleving.

Behalve de HBO-Islam kent de Hogeschool Holland vanaf 1993 ook een Centrum voor Islam Studies. Het Centrum voor Islam Studies is eveneens een samenwerkingsproject van de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland en moslims in Nederland. Vanuit het Centrum worden tal van activiteiten ontwikkeld: korte cursussen Islam en Arabisch voor geïnteresseerden, dienstverlening en consultancy; scholing van docenten in basis- en voortgezet onderwijs die in een interculturele en/of islamitische context werken; trainingen op maat voor geestelijke gezondheidszorg, maatschappelijke dienstverlening, scholen en kerken. Voor 1994-1995 staan onder meer landenstudies (Turkije), grote denkers (Al-Ghazali), Arabisch, ritensymbolen op het programma. De cursussen trekken zowel moslims alsook veel niet-moslims. Er staan voor 1994-1995 ook twee studiedagen op stapel, over islam en onderwijs en islam en gezondheidszorg.

De komst van de HBO-Islam en het Centrum voor Islam Studies is in overeenstemming met de visie van de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing en haar taakstelling. Ook in het verleden is met de ontwikkeling van de lerarenopleiding godsdienst, de Algemene Beroepvariant Theologie, de opleiding voor Levensbeschouwing, Kunst en Cultuur gereageerd op ontwikkelingen in de samenleving. De doelstellingen van pluriformiteit, dialoog en intercultureelheid die tot nog toe de opleidingsprofielen hebben bepaald, worden door de instelling van een islam-variant inhoudelijk en praktisch verbreed. De aanwezigheid van moslimdocenten levert een belangrijke bijdrage aan de identiteitsontwikkeling van de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing die ook van betekenis kan zijn voor de identiteitsontwikkeling van de Hogeschool Holland als geheel.

Aan de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing (Hogeschool Holland te Diemen) wordt vanaf september 1995 een groot aantal cursussen gegeven op het gebied van theologie en levensbeschouwing. Dit aanbod is zeer divers en verdeeld naar *post-HBO opleidingen*, voor levensbeschouwelijke werkers en pastores, *practicum en trainingen*, voor docenten godsdienst/levensbeschouwing en kerkelijk (jongeren-)medewerkers en *interesse-studies* onder andere op het terrein van vreemde talen/bronnenstudies. Cursussen die onder meer vanaf september 1995 starten zijn: Arabisch en Interculturele Communicatie.

Marien van den Boom

Voor nadere informatie: Academie voor Theologie & Levensbeschouwing, Hogeschool Holland, Postbus 261, 1110 AG Diemen, Tel. 020-4951678/1698, Fax 020-4951929

NMO

Voor de Nederlandse Moslim-Omroep is het al weer enige tijd geleden, dat de kranten en nieuwsbladen werden gehaald. Dat is in dit geval wel een goed teken, omdat de voorganger, IOS, Islamitische Omroep Stichting, geplaagd werd door vele conflicten, stakingen en andere zaken, die de gewone voortgang van het werk belemmerden. Na twee seizoenen te hebben uitgezonden, heeft de NMO nu een jaarverslag over 1993-94 gepubliceerd, waarin onder meer de goedkeuring van de accountant over financieel wel en wee van 1994 is afgedrukt. Het jaarverslag biedt ook een aantal boeiende portretten van de veelal nog zeer jonge mensen, die de afgelopen jaren voor de programma's hebben gezorgd. Er staan ook belangwekkende uitpraken in over het beleid van de NMO: "Het woord religie heeft een ruimere betekenis: wie voorstander is van gesprekken tussen joden, christenen en moslims, zal niet spreken over tegenstellingen tussen godsdiensten maar over de overeenkomsten en verschillen die tussen religies bestaan. Het woord geloof kan echter nog een bredere betekenis dan religie hebben. Atheïsten en agnosten geloven ook ergens in. Omdat het onderwerp geloof zo ingewikkeld is, beperken we ons - vanwege de herkenbaarheid- in de NMO-programma's tot gesprekken met of vergelijking met een van de andere monotheïstische religies. Er komen echter ook mensen aan het woord die zich binnen de islam als humanist opstellen of als vernieuwer van de leer en het gedachtegoed van de islam. Informatie: NMO, Heuvellaan 35, PO Box 418 1200 AK Hilversum, tel. 035-252900 Fax 035-281240.

IRN en TISBO

Na enkele jaren van onrust in de wereld van islamitische organisaties in Nederland, waarbij vooral conflicten en splitsingen de aandacht vroegen, lijkt het momenteel een periode van harmonie en rustige opbouw. De Islamitische Raad Nederland, waarin de grootste Turks Surinaamse en Marokkaanse verenigingen deelnemen, heeft versterking gekregen van nieuwe leden, vooral Turkse organisaties op deelgebieden als de TISBO-Islamitische Bond van Ouderen, de Landelijke Islamitische Turkse Jongerenorganisatie en de Nederlandse Stichting voor Cultuur, Onderwijs en Wetenschap. Dit blijde nieuws kon in augustus worden gebracht door Dr. Arslan Karagül, die tijdelijk voorzitter van de IRN is geworden, als opvolger van E. Ates.

De TISBO heeft inmiddels 5000 leden, vijf provinciale en 22 lokale afdelingen. Er wordt vooral veel aandacht gegeven aan voorlichting. De TISBO heeft inmiddels gezelschap gekregen: op 5 juli werd de NISBO, Nederlandse Islamitische Bond voor Ouderen opgericht, met een bestuur bestaande uit Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Palestijns en Nederlandse moslims. Als eerste project wil men binnenkort in Amsterdam een Turkse en een Marokkaanse ouderenadviseur aanstellen.

De Hoofddoek

AL NISA, het succesvolle maandblad voor moslimvrouwen, wijdde het nummer van Juli 1995 helemaal aan de hoofddoek, als gewoonlijk met een groot aantal persoonlijke belevenissen. [1Al Nisa: Administratie Postbus 12, 6990 AA Rheden].

Meer over de hoofddoek in het LBR Bulletin 3/95, waarin de juridische afloop wordt vermeld van een zaak voor het Kantongerecht in Apeldoorn, waar een vrouw ontslagen werd bij een schoonmaakbedrijf vanwege de hoofddoek. De werknemster werd overgeplaatst omdat zij tijdens het werk op een bepaalde plek de hoofddoek niet zou mogen dragen. Omdat die nieuwe werkplek veel verder weg lag, kon zij dit werk niet aannemen en werd zij wegens werkweigering ontslagen. De rechter stelde ook in dit geval (evenals zes jaar geleden in Alphen aan de Rijn) de werkgever in het ongelijk. LBR-Bulletin voegde er aan toe: "Jammer is in beide gevallen, dat de zaken niet als discriminatiezaken zijn behandeld, maar dat er 'slechts' een belangenafweging heeft plaatsgevonden."

We werden min of meer op onze wensen bediend: begin augustus werd de uitspraak van de Commissie Gelijke Behandeling openbaar gemaakt in de zaak van een schoonmaakbedrijf, dat een Turkse vrouw ontsloeg vanwege de hoofddoek. Met zo'n verbod heeft de werkgever zich volgens de commissie schuldig gemaakt aan discriminatie, vanwege het maken van onderscheid op grond van godsdienst.

Verklaring OJCM - Mei 1995

"Ter gelegenheid van de vijftigste viering van de bevrijding van Nederland roept de landelijke Overleggroep Joden Christenen Moslims mensen en genootschappen van alle religies en levensovertuigingen op samen te blijven opkomen voor de geestelijke vrijheden en rechten van de mens. Als joden, christenen en moslims betreuren wij dat verschillen in godsdienstige opvatting gebruikt worden als rechtvaardiging voor oorlog en geweld tegen bevolkingsgroepen en onderdrukking van minderheden. Wij roepen iedereen op om:

1. in geen enkele omstandigheid -noch als individu, noch als groep- godsdienstige verschillen aan te grijpen als aanleiding voor oorlog en agressie, of als legitimatie voor het gewelddadig beslechten van politieke of religieuze conflicten;
2. zich te weerhouden van agressieve, onethische en onfaire methoden van missionering onder andersgelovigen;
3. de levensbeschouwelijke opvattingen van anderen niet te ondermijnen door stigmatisering en propagandistische beeldvervalsing;
4. sociale rechtvaardigheid te bevorderen en zich in te zetten voor het lenigen van materiële en maatschappelijke noden onder mensen van alle levensovertuigingen;
5. en binnen eigen kring door middel van onderwijs aan kinderen en voorlichting aan volwassenen de onderlinge verdraagzaamheid te bevorderen en respect voor alle mensen aan te leren."

Salman Rushdie schrijft door, maar blijft in gevaar

Einde mei was er even hoop voor de schrijver Saiman Rushdie. Iran leek bereid om het fatwa te matigen in het kader van de onderhandelingen over handelsvoorwaarden met de Europese gemeenschap. Volgens een Britse krant zou een hoge Iraanse functionaris gezegd

hebben dat Iran niemand zal sturen om Rushdie te vermoorden. Maar later werd deze verklaring toch weer afgezwakt. Intussen heeft Rushdie niet stil gezeten. Er verschenen essays en een bundel verhalen voor 'kinderen' *Harun and the Sea of Stories*. De eerste echte roman sinds zijn onderduiken is nu verschenen en gaat over wel en wee van een grote en dus ingewikkelde familie in Bombay. *The Moor's Last Sigh* laat zien, dat de schrijver wel vast en ondergedoken zit, maar zijn geest blijft zwerven en vol fantasie.

Dr. Jan Slomp toegetreden tot de redactie van een internationaal tijdschrift over moslim minderheden

Met ingang van 25 augustus 1995 zal Dr. J. Slomp toetreden tot de redactie van het toonaangevende internationale *Journal Institute of Muslim Minority Affairs* (JIMMA). Dit in Djeddah, Saoedie Arabië en Londen gevestigde instituut werd in 1975 opgericht ter ondersteuning van de positie van de 380 miljoen moslims die in minderheidssituaties verkeren, middels boeken, conferenties en een tijdschrift. Het tijdschrift besteedt ter vergelijking ook relatief veel aandacht aan de positie van christenminderheden in moslim landen. Volgens de redactie hebben beide probleemgebieden met elkaar te maken. Dr. J. Slomp is de eerste niet-moslim die toetreedt tot de redactie. Hij schreef eerder wel voor JIMMA. Hoofdredactrice is Dr. Saleha S. Mahmood te Djeddah, die na het overlijden van haar man Dr. Syed Z. Abedin de leiding van het tijdschrift overnam. Onder zijn leiding groeide het uit tot een breed kritisch en open forum waarin wetenschappelijke bijdragen worden aangevuld met discussies, berichten en boekbesprekingen. De laatste jaren werd ook veel aandacht gegeven aan de positie van moslims in Oost-Europa, met name in ex-Joegoslavië.

Soedan

Een van de landen, waar de relaties tussen christenen en moslims onder hoge spanning staan en veel conflicten opleveren, is zeker Soedan. Het land is door de natuur al duidelijk in twee gebieden verdeeld. Er is het Arabische noorden, waar de Nijl door een grote woestijnvallei trekt. 700 km. ten zuiden van de noordelijke hoofdstad Khartoum ligt de Sudd, de dichte moerassen van de witte Nijl met haar vele vertakkingen. Weer ten zuiden daarvan wonen gedeeltelijk gekerstende negervolken. In mei kwam van beide groepen een prominent vertegenwoordiger naar Nederland. Dr. Hasan Turabi, de omstreden moslim, 'fundamentalist-intellectueel' uit Khartoum, kwam 16 mei op uitnodiging van de Haagse *Foundation for International Dialogue*, die vindt, dat je niet (alleen) met gelijkgezinden, maar juist met groepen als fundamentalisten het gesprek open moet zien te houden, op zijn minst door ook naar hen te luisteren. Op 19 mei sprak voor de Nederlandse Zendingsraad in Amsterdam de predikant Rev. Sirisio Oromo. Op deze gescheiden plaatsen kwamen beide sprekers helaas niet verder dan een verduidelijking van hun eigen standpunten: tegenover Turabi's pleidooi voor een beleving van het beste van de islam stond het betoog van Oromo, dat niet alleen de ellende van de slavenjachten uit vroeger jaren, maar ook de huidige onderdrukking van het zuiden door het noorden 'in naam van de Islam' geschiedt. Om hem letterlijk te citeren: "It is the Government of Sudan who is using religion to solicit arms and funds from the Muslim community around the world to achieve its selfish objectives and its deadly dream of Islamisation and Arabisation for the Southerners".

Interculturatie: een ontwikkeling in de richting van Euro-islam?

Onder deze titel werd in juni 1995 een bijeenkomst gehouden van christenen die namens hun kerken contacten hebben met moslims in West-Europa. Deze groep werkers komt jaarlijks bijeen in een werkweek, die naar de eerste plaats van ontmoeting 'Journées d' Arras' heet. Overigens waren de Journées d'Arras dit jaar niet in Arras in Noord-Frankrijk, maar in Straatsburg in het Oosten.

In de Journées d'Arras wordt informatie uitgewisseld over het werk en tijd ingeruimd voor een jaarlijks wisselend thema. Het thema van dit jaar werd aan de orde gesteld omdat de deelnemers in hun contacten met moslims uit zeer verschillende herkomstlanden (Pakistan, Algerije, Turkije, etc.) merken, dat zij proberen hun afkomst niet te verloochenen en tegelijkertijd voor de opdracht staan hier in West Europa, in een totaal andere cultuur, vorm te geven aan hun geloof. De ervaring van christenen, die immers ook in veel verschillende culturen thuishoren, leert dat er altijd sprake is van een zekere inculturatie.

Het christendom wordt gezien en beleefd in termen van een bepaalde cultuur (b.v. de West-Afrikaanse of Germaans-Europese) en de cultuur wordt op zijn beurt geleidelijk 'gechristianiseerd'. Is er in de islam ook sprake van een dergelijke inculturatie of verloopt het proces van inburgering daar heel anders? De moslim inleider, de heer Jaballah, die in Frankrijk een trainingscentrum voor imams heeft opgezet, benadrukte de grote mate van souplesse die de islam eigen is. In de klassieke islam is altijd ruimte geweest voor het incorporeren van lokale gebruiken. Ook is, in het licht van de grote diversiteit van moslimgemeenschappen in Europa, niet onbelangrijk dat door moslim theologen doorgaans een positieve waardering is gegeven aan interne pluriformiteit. Tenslotte is belangrijk, dat in de islam een religieuze overtuiging nooit door middel van dwang aan mensen mag worden opgelegd. Om deze drie punten concreet te maken is behoefte aan goed kader, dat leiding kan geven aan de moslim gemeenschap. Goede theologie is, volgens hem, een permanente reflectie op de bronnen van het geloof hedendaagse filosofie en levenservaring van de gemeenschap. Jonge mensen, zoals studenten in zijn trainingscentrum, leggen vaak uitsluitend de nadruk op één van die drie factoren en verliezen daardoor het geheel uit het oog.

De christelijke spreker, prof. Waardenburg, bracht de ontstaanstijd van de islam in herinnering. De eerste inculturatie van de islam vond plaats toen de prediking van Mohammed geaccepteerd werd door de Arabische gemeenschap van zijn eerste volgelingen. Sindsdien is de islam niet los te maken van die Arabische achtergrond. Toch kan je niet zeggen, dat de islam sinds die ontstaanstijd een onveranderd, statisch geheel is. In elke cultuur waar de islam komt, is er sprake van wederzijdse beïnvloeding van cultuur en godsdienst. Dat is een heel geleidelijk proces. In sommige landen is de islam al eeuwen aanwezig, zonder dat het proces van inculturatie voltooid is. In b.v. Indonesië en -West-Afrika wordt nu pas de kloof tussen volksgeloof en de meer orthodoxe, ideologische vorm van de islam geleidelijker kleiner. Dialoog tussen moslims en anderen, b.v. tussen moslims en christenen in West-Europa, is een vorm van inculturatie. Een gesprek tussen moslim migranten en West-Europese christenen is vaak een soort onderhandeling over de criteria voor goede religie. Een moslim kan er toe overgaan een christelijk woord te gebruiken (b.v. het woord 'theologie', dat moslims vanouds niet hanteren), maar het op een islamitische manier gebruiken. Of een christen kan, in contact met moslims een aspect van zijn geloof gaan accentueren (b.v. de grootheid en onkenbaarheid van God)

dat tot op heden in haar geloofsgemeenschap onderbelicht was. Zo verschuift er geleidelijk wat in de manier waarop men zijn eigen godsdienst en die van de ander ziet. Het inculturatie proces van de islam zal zijn voltooid, zei prof. Waardenburg, wanneer de overgang van een West-Europeaan naar de islam niet wordt gezien als de overstap naar een vreemde cultuur, maar als een mogelijke levenskeus zoals er zoveel zijn. - G.M. Speelman.

Dijkstal

Op 22 juni werd in de Erasmus Universiteit van Rotterdam een symposium gehouden: *Strategieën voor de integratie van moslims in Nederland*. Enkele punten uit de toespraak van vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken, Drs. Hans Dijkstal:

- * Als we het hebben over integratie van moslims in Nederland moeten we niet vergeten dat er reeds veel moslims in de Nederlandse samenleving zijn geïntegreerd.
- * We moeten er voor waken dat we het minderhedenbeleid niet islamiseren. Het 'zijn van een minderheid' is het object van het minderhedenbeleid. De islam is geen probleem.
- * Er is nog veel onbegrip ten aanzien van de islam en moslims in Nederland. Moslims staan vaak negatief in de belangstelling. Wat elders in de wereld in moslim landen gebeurt, wordt moslims in Nederland aangerekend. Moslims in Nederland moeten daarop reageren om die negatieve beeldvorming te ontcrachten.
- * De regeringen van landen van herkomst willen zich nogal eens bemoeien met hun (voormalige) landgenoten. Dat roept gemengde gevoelens bij Dijkstal op. Anderzijds beseft de minister dat het Vaticaan zich ook met katholieken uit andere landen bemoeit. - Berry van Oers.

WCRP

In landen als Japan en Zuid-Afrika is de WCRP, World Conference of Religion and Peace een grote beweging, met veel actieve leden, een stevige begroting en vele activiteiten. In Nederland is de afdeling van de WCRP altijd wat meer bescheiden geweest. Wie weet, gaat dat veranderen nu er een nieuw bestuur is gevormd, waarin onder meer Hamza Zeid Kailani zitting heeft als vicevoorzitter en waarin verder van islamitische zijde de heer M.E. Ates bestuurslid is. Dr. Marien van den Boom zal gaan optreden als uitvoerend redacteur van de Nieuwsbrief. Informatie: Secretariaat WCRP-Nederland; Postbus 11514; 1001 GM Amsterdam te l. 020-6258294; fax 020 - 6240503).

NBLC

Nog meer tijdschriften: NBLC, de overkoepelend orgaan van de Nederlandse Openbare Bibliotheken publiceert regelmatig informatie over nieuw verschenen boeken en brochures. In het laatste nummer besteedt NBLC volop aandacht aan boeken over godsdienst en maatschappij. Dr. Jan Slomp schreef hiervoor een breed overzicht van boeken over de Islam (Koran, recht, kunst en literatuur, mystiek en dialoog). De informatie over nieuw verschenen boeken brochures is een uitgave van de stichting NBLC, ISSN 0167-7470; te bestellen PB 43300, 2504 AH Den Haag, tel. 070-3090300

FRIE

Er is een *Forum for Researchers on Islam in Europe* opgericht. Eerste teken van leven is een Bulletin, dat in april is verschenen, vooral met aankondigingen van onderzoek, publicaties en

conferenties. Voorzitter is Felice Dassetto uit Leuven. In het bestuur zitten o.m. de Nederlanders Nico Landman, Thijl Sunier en Jacques Waardenburg. Secretariaat: Place Montesquieu 1, B-1348 Louvain-la-Neuve.

Boeken

Salma Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, paperback-editie in twee delen (1100 pag. met kaarten en illustraties), Leiden: E. J. Brill, 1994.

In 711, nog geen tachtig jaar na de dood van de profeet Mohammed, trok Tariq b. Ziyad met 7.000 Berbers de zee-engte tussen Noord Afrika en Spanje over en legde daarmee de basis van de acht eeuwen durende politieke aanwezigheid van moslims in dat deel van Europa. Met de val van Granada in 1492 verdween wel het staatsbeheer van de moslims, maar nog niet de culturele invloed van moslims in Europa. Onder bovenstaande titel presenteren meer dan veertig deskundigen hun inzichten over de politieke en sociale aspecten van al-Andalus en vooral de culturele dynamiek die de grenzen van godsdienst en staat veelvuldig overschreed. Van bijzonder belang voor onze huidige vragen rond cultureel pluralisme in Europa zijn de hoofdstukken over degenen die destijds de dragers waren van hun vorm van culturele vermenigving: de Andalusische moslims, de mozaraben ('gearabiseerde' christenen), de mudéjars (moslims onder christelijk bewind) en de morisco's (gedoopte crypto-moslims in Spanje). Hun modellen van pluraliteit en vermenging zijn niet zonder meer bruikbaar voor onze tijd en omstandigheden, maar kunnen wel tot inspiratie dienen. Bovendien wordt uit de diverse hoofdstukken duidelijk dat de verdeling in kampen vaak kunstmatig in stand gehouden werd en meestal politiek gemotiveerd was. Zowel openheid en tolerantie als haatdragendheid en fanatisme kwamen aan beide zijden voor. Helden en antihelden zijn te vinden aan beide zijden.

Het belang van dit boek, en in het bijzonder de voordeliger paperback editie ervan, is het vullen van een grote lacune in de kennis van veel mensen. Het belang van de moslim-bijdrage aan de ontwikkeling van de Europese cultuur wordt gewoonlijk door moslims en niet-moslims grof onderschat. Een betere informatie over al-Andalus zal hopelijk leiden tot een groter zelfvertrouwen bij moslims en meer waardering bij niet-moslims. De samenstelling van het team van auteurs geeft aan dat moslims en niet moslims op hoog niveau elkaar serieus kunnen nemen en ,onder eindredactie van een moslim, met elkaar kunnen samenwerken. Hoewel sommige bijdragen nogal hoogdrempelig zijn, is dit boek een schatkamer van algemene kennis over de vroegere moslims in Spanje en veel bijzonderheden die leerzaam zijn voor de interculturele verhoudingen hier en nu.

-S. Abdus Sattar

S. Chandoe, *De Wonderbare Wereld. Islamitische Wrhalen*, 64 blz. 2e dr. mei 199 5 ISBN 90-800394-5-2, / 12,50 (te bestellen Herenhof 27, Alphen a/d Rijn).

Een van de eerste moslim abonnees op BEGRIP, S. Chandoe, houdt zich de laatste jaren bezig met het navertellen van verhalen, sprookjes en gemakkelijke anekdotes uit de wat dat betreft zeer rijk voorziene wereld van de islam. Dat gaat hem goed af. Vermoedelijk heeft hij ze eerst uitgeprobeerd op zijn kleinkinderen, voordat hij deze negentien opschreef. Blijkens het begin van het boekje heeft de auteur ook gedacht aan het godsdienstonderwijs. De meeste verhalen

bevatten een levenswijsheid of een moraal. Met het laatste verhaal, waarin Jezus als hoofdperson optreedt, slaat de auteur een brug naar christelijke lezers. Het werd ontleend aan de Qisas al-Anbiya, de beroemde collectie profetenverhalen. Chandoe voorziet zijn bundel niet van wetenschappelijke voetnoten, maar wie de schrijver reeds kent door zijn publicaties over het offer van Abraham en de pelgrimage naar Mekka zal deze bundel graag lezen. Voor anderen een goede eerste kennismaking met deze auteur. 'Wordt Vervolgd'? - Dr. Jan Slomp

Ria Kloppenburg & Vouter J. Hanegraaff (ed.), *Female Stereotypes in Religious Traditions*, Leiden: Brill, 1995, 25Ablz.

Dit boek gaat niet over concrete vrouwelijke figuren, die een belangrijke rol hebben gespeeld in het religieuze leven van de mensheid, maar over de algemene beelden, de stereotypen, heel veel over vooroordelen dus. Nogal veel ook over de mannen die de religieuze tradities bepaald hebben en daarin vrouwonvriendelijke tradities hebben geschapen. Karel van den Toorn schrijft over de weduwe in het oude Israel en de omliggende landen. Netty Bonouvrié over de vrouwelijke mystici in India en Pakistan. Interessant is ook de studie van Ghassan Ascha over de Moeders der Gelovigen, de vrouwen van Mohammed. Ascha laat zien, hoe al in de hadith-collecties veel vrouwenhaat naar voren komt en dat in het werk van enkele moderne auteurs als Fatima Mernissi en Nawal Al-Saadawi deze vrouwen juist als voorlopers van het moderne feminisme worden gezien. 'Iedere periode heeft dus zijn eigen Moeders der Gelovigen, naar de overwegende culturele, sociale en morele waarden van de tijd.'(107) - K. Steenbrink

Berry van Oers (red.), *Christenen ontmoeten moslims. Verslag van de Eerste Landelijke Ontmoetingsdag voor Imams en Pastores op 17 januari 1995: De Plaats van het Geloof in het Moderne Leven, in het bijzonder in Nederland*, 52 blz. Te bestellen door f 6,50 over te maken op girorekening 51 31 53 tnv. Dienstencentrum GKN te Leusden onder vermelding van aantal, artikelnummer EC202 en 'De plaats van het geloof in het moderne leven'.

Met voortvarendheid is nu al het verslag gepubliceerd van de eerste ontmoetingsdag die georganiseerd is door de Raad van Kerken in Nederland en de Islamitische Stichting Nederland. De lezingen van Dr. Mehmet Aydin en Dr. Hans van Munster zijn hier integraal afgedrukt, alsook de inleidende woorden van Hamdi Mert en Wim van der Zee. Daarnaast zijn er verslagen van de vier workshops. Ook daarin komen af en toe aardige uitspraken voor, zoals op blz. 47 van Aydin over 'Geloof en secularisatie': Hij wees erop "dat de begrippen secularisering en secularisme tegenwoordig in de islamitische wereld worden verward, waardoor onnodig verhitte discussies ontstaan. Secularisering is een geleidelijk proces dat zich al 500 jaar voltrekt en vele dimensies heeft, zoals veranderingen in het wereldbeeld, vermindering van invloed van religieuze instellingen etc. Secularisme daarentegen is een bewuste poging om de religie te marginaliseren in het openbare leven." Aydin betoogde dat "de staat een neutraal terrein behoort te zijn, waarop de diverse religieuze gemeenschappen vrij zijn. Als secularisten dat betogen heeft hij er geen moeite mee".

De slotverklaring beklemtoonde, dat imams en pastores gehouden worden samen te werken "op grond van ons geloof in God en uitgaande van de overtuiging van de menselijke eenheid voor God." Speciaal werd melding gemaakt van de verantwoordelijkheid "voor het begeleiden van moslims en christenen die met elkaar trouwen of getrouwd zijn." – Karel Steenbrink

CHRISTENEN ONMOETEN MOSLIMS

Ruud Hoff & Hanneke Mulder (ed.), *Islamic Revival and the West: Common Values, Common Goals*. Final Report of a conference held in Oegstgeest, The Netherlands, 22-24 October 1994, The Hague: International Dialogues Foundation, Van Stolkweg 8, NL-2585 JP The Hague, 108pp.

In oktober 1994 bracht het team van de International Dialogue Foundation onder de bezielende leiding van Dr. Peter Idenburg een brede groep moslims en West-Europeanen bij elkaar, voor een deel in de serene rust van het landgoed Oud-Poelgeest te Oegstgeest, voor een deel in de drukke omgeving van politiek Den Haag. De resultaten van deze ontmoetingen staan hier nu op papier, tenminste voor zover dat mogelijk is voor een conferentie. De geluiden van de wandelgangen zijn natuurlijk niet echt op papier gekomen. IDF probeert 'liberalen' en 'fundamentalisten' in gesprek te houden en speciaal ook jongeren hierbij te betrekken. Dat is voor een deel zeker gelukt. Iets minder wat de 'fundamentalisten' betreft: er werd toch iets meer over dan mét hen gesproken, ook wel omdat niemand zich graag dat etiket opgeplakt ziet en de werkelijkheid altijd genuanceerder blijkt. De Egyptenaar Dr. Fahmy Howeidy, co-editor van Al-Ahram, gaf een precies beeld van de grote tegenstellingen in de Egyptische maatschappij, waar men toch een modus vivendi met elkaar zal moeten vinden. De Palestijn Dr. Salem Salamah, lid van het bestuur van de Islamitische Universiteit van Gaza, slaagde erin om 'het westen' niet te laten samenvallen met het zionisme, maar liet dat laatste toch wel sterk meespelen in zijn beeld van de verhouding tussen islamitische herleving en het westen. De Bosnische moslim Dr. Smail Balic gaf een beeld van de drastische en snelle ontwikkelingen van verval en herleving van de islam in zijn land. Tijdens de conferentie was de meest opvallende verschijning ongetwijfeld de jonge en energieke Turkse Nederlandse Fadime Örgü, die een gloeiend pleidooi hield tegen integratie (het allemaal maar gelijk moeten worden) en voor intercreatie (het verlangen van moslim jongeren in Europa om uit hun diverse vaderlanden iets nieuws te scheppen).

-K. Steenbrink

Koranische Jezus en dialoog

Jan Bruinsma, *Wat is de betekenis van de koranische Jezus in het perspectief van de dialoog christendom-islam en pastoraat?* Doctoraal Scriptie aan de Katholieke Theologische Universiteit te Amsterdam, 29 juni 1995, 69 blz.; te bestellen door overmaking van f 11,20 op giro 3708711 tnv J. Bruinsma te Leeuwarden

Bruinsma geeft in deze scriptie verslag van zijn zoektocht naar verschillen en contacten tussen christenen en moslims, vooral als het gaat over de belijdenis van Jezus/Isa. Tot het einde toe is hij er niet zeker van of het gesprek met moslims over Jezus/Isa goed zal kunnen lopen of niet en hij eindigt zelfs met een citaat van Corry Nicolai: "Zo gauw de getuigenis rond Jezus breekpunt in een gesprek of contact dreigt te worden, moeten gelovigen daar in Jezus' naam mee ophouden." 'Waardevol in deze zoektocht is vooral de nadruk op pluriformiteit zowel binnen de kring van moslims als van christenen. – Karel Steenbrink

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Op de dinsdagavonden 3, 10 en 24 oktober 1995 wordt in het dekenaat Valkenswaard een cursus over de islam gehouden. Aan bod komen gewoonten, gebruiken en feesten, stromingen en diversiteit en gezins- en familielevens. Inl. Bureau ROMC, Berry van Oers, 073- 6145159. Opgave Lia Dix-Tomesen tel' 04902-13191.

* Op 7 oktober organiseert de Commissie Kerk en gezondheidszorg, de Medische Afdeling van het Thijmgenootschap, samen met de protestants Christelijke Artsen Organisatie een symposium over het thema Gezondheidszorg en Islam. Plaats: De Reehorst in Ede. Inlichtingen bij Mevr. T. van Besouw- Hooisma, 085-45.458 bij voorkeur ma. een do. 9-13u.

* Van 6-8 november wordt er aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (in het kader van de 115e verjaardag of het 23^e lustrum) een internationale conferentie gehouden onder de titel: *Holy Scriptures, Values and Society. Hermeneutics, Ethics and Pluralism from the Perspectives of Judaism, Christianity and Islam*. Tot de sprekers horen onder meer Moh. Arkoun uit Parijs, Shabbir Akhtar (Malaysia), Mehmet Aydin (Izmir). Info: Paul Dercon, Theologische Faculteit VU, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam; tel. 020-4446606; fax. 020-4446635 ; email: hsvg@th.vu.nl

* De Reformatorische kerken van Bergeyk, Bladel en Hoogeloon-Eersel organiseren in jan.-febr. 1996 een aantal cursus- avonden rond de islam. Inl. ROMC, Berry van Oers, tel. 073-6145159. Opgaven J.D. Kaper, tel. 04977-86617.

* Van 15 dec. 1995 t/m 19 mei 1996 toont het Joods Historisch Museum te Amsterdam de expositie Jeruzalem in jodendom, christendom en islam. In dezelfde periode zijn er nog twee tentoonstellingen over Jeruzalem: Het Bijbels Museum in Amsterdam geeft aandacht aan 2000 jaar bedevaart naar Jeruzalem en het Museum Catharijneconvent in Utrecht zet een educatieve route uit langs objecten en schilderijen in de vaste opstelling, die te maken hebben met Jeruzalem.

* Het Anti-Racisme Informatie Centrum, Grotekerkplein 5, 3011 GC Rotterdam, tel. 010-4143434 heeft een Theaterlijst gemaakt met voorstellingen voor scholen en buurthuizen. De lijst is te bestellen door f 5, over te maken op giro 1360012 tnv ARIC, Rotterdam, onder vermelding van 'Theaterlijst.'